

SIE SOLLEN MIR EIN HEILIGTUM MACHEN!

UNGARISCHE
SYNAGOGEN
UND IHRE GEMEINDEN

hu Ungarisches Kulturinstitut
Stuttgart

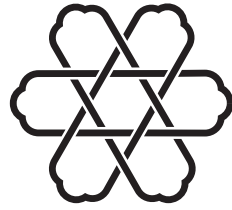
Magyar
Építészeti
Múzeum Műemlékvédelmi
Dokumentációs
Központ

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI AKADÉMIA

***ÉPÍTS
NEKEM
HAJLÉKOT!***

MAGYAR
ZSINAGÓGÁK
ÉS KÖZÖSSÉGEIK

Ausstellung organisiert vom Ungarischen Kulturinstitut Stuttgart (**SMKI**),
der Ungarischen Akademie der Künste, Budapest (**MMA**) und dem Ungarischen Architekturmuseum
– Forschungszentrum und Archiv für Denkmalpflege, Budapest (**MÉM MDK**)

Kiállítás a stuttgarter Magyar Kulturális Intézet (**SMKI**),
a Magyar Művészeti Akadémia, Budapest (**MMA**) és
a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest (**MÉM MDK**)
rendezésében

Projektmanagerin / Projektmenedzser: Ágnes **KOMLÓSSY**
Grafischer Entwurf / Grafikai tervezés: Barbara **KAKUK**
Fotos / Fotók: Krisztina **BÉLAVÁRI**, Zsolt **DEMECS**, Gábor **F. TÓTH**, Gábor **GAYLHOFFER-KOVÁCS**,
Róbert **HACK**, Krisztina **NAGY**, Zsófia **NYIRKOS**, Gellért **ORBÁN**, Ágnes Ivett **OSZKÓ**, Ákos **SZENTKIRÁLYI**,
Zsolt **TÍMÁR**, Éva **WACHSLER**, Deodáth **ZUH**
Fachlektor / Szakmai lektor: Pál **RITOÓK**
Textbetreuung / Szöveggondozás: Livia **FENESI**, Edit **MAROSI-NAGY**
Deutsche Übersetzung / Német fordítás: Dávid **SPISCHÁK**
Ansichtsplan / Látványterv: Katalin **BÓDINÉ KERSNER**
Druck / Nyomdai kivitelezés: **MMA**
Installation / Installáció: Mitarbeiter des **SMKI**
Pressekontakte / Sajtókapcsolatok: Viktória **BALOGH**, Anita **SZABÓ**
Danksagung / Köszönet: dr. Kornél **ALMÁSSY**, Bernadette **DÁN**, András **KOPPÁNY**, Anikó **KOVÁCS**,
Zsuzsa **MÁTÉ**, dr. Ágnes Ivett **OSZKÓ**, Judit **TAMÁSI** und / és dr. Ágnes **VASS**

VORWORT

Zu dem Anlass, dass Stuttgart der Ort für mehrere Veranstaltungen der Woche der Brüderlichkeit im Jahr 2021 sein wird, hat die Kulturbürgermeisterin der Stadt, Isabel Fezer eine neue Initiative gestartet. Unser Institut hat die ehrenvolle Anfrage bekommen an dieser Veranstaltungsreihe teilzunehmen. Dem verleiht es auch eine besondere Bedeutung, dass im Jahr 2021 in ganz Deutschland mit einer Reihe an Veranstaltungen der 1700-jährigen Präsenz jüdischer Gemeinden gedacht wird.

Darüber hinaus nimmt unser Institut regelmäßig an einer Reihe von Jüdischen Kulturwochen in Stuttgart teil, was uns sogar aus zwei Gründen wichtig ist. Einerseits können wir das reiche kulturelle Erbe der ungarischen jüdischen Gemeinde heute als Ergebnis der Unterstützung des ungarischen Staates und damit die vielfältige ungarische Kultur zeigen. Andererseits sind jüdische Themen in Deutschland – auch wegen der tragischen Ereignisse des 20. Jahrhunderts – sensibel, weshalb wir von Anfang an versucht haben Möglichkeiten zur Verknüpfung aufzuzeigen.

Wir freuen uns und sind dankbar, dass auf unsere Initiative in Zusammenarbeit mit der Ungarischen Akademie der Künste und dem Ungarischen Architekturmuseum die hochwertige Ausstellung entstanden ist, die wir im Herbst 2021 stolz der deutschen Öffentlichkeit präsentieren werden!

Dr. Dezső B. SZABÓ

Institutsleiter, Liszt-Institut Stuttgart, Ungarisches Kulturzentrum

ELŐSZÓ

Stuttgart kulturális polgármestere, Isabel Fezer új kezdeményezést indított annak alkalmából, hogy 2021-ben a város ad otthont a Testvérieség hete több rendezvényének. Intézetünk azt a megtisztelő felkérést kapta, hogy vegyen részt a rendezvénysorozaton. Ennek különös jelentőséget kölcsönöz még az is, hogy 2021-ben egész Németországban rendezvények sorával emlékeznek meg a zsidóság 1700 éves jelenlétéről.

Emellett intézetünk rendszeresen részt vesz Stuttgartban a Zsidó Kulturális Hetek rendezvénysorozatában, s ezt fontosnak tartjuk két okból is. Egyrészt a hazai zsidó közösség napjainkban a magyar állam támogatása eredményeképpen örvendtes módon igazi reneszánszát élő gazdag kulturális örökség és így a sokszínű magyar kultúra az, amit meg tudunk mutatni. Másfelől pedig Németországban a zsidó-tematika – a 20. század tragikus eseményei miatt is – érzékeny téma, éppen ezért kezdettől törekedtünk a kapcsolódási lehetőségek beazonosítására.

Örömmel és hálával fogadtuk, hogy kezdeményezésünkre, a Magyar Művészeti Akadémia és a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ együttműködésével elkészült az a színvonalas kiállítás, amelyet büszkén mutatunk be a német közönségnek 2021 őszén!

Dr. B. SZABÓ Dezső

intézetvezető, Liszt Intézet Stuttgart, Magyar Kulturális Központ

EINLEITUNG

Das Wort **Synagoge** ist griechischen Ursprungs, dessen hebräische Entsprechung das **בֵּית כְּנֶסֶת/Bet kneset, Haus der Gemeinschaft** ist. Der Halacha, dem jüdischen/rabbinischen Recht nach ist die Nutzung eines Gebäudes nicht erforderlich. Zehn erwachsene Männer können überall einen gemeinschaftlichen Gottesdienst gestalten. Die Synagoge als institutionalisierte Gebetsstätte entstand während der babylonischen Gefangenschaft des jüdischen Volkes (597–538 v.u.Z.). Nebukadnezar, der bekannteste König des Neubabylonischen Reiches, zerstörte das seit fast vierhundert Jahren existierende Heiligtum von König Salomo in Jerusalem, und ließ dann das Volk deportieren. Am Ende der Gefangenschaft war das zweite, wiederaufgebaute Heiligtum in Jerusalem der Ort der Opfergabe, der einzige Ort des Kultes, aber die Synagogen standen weiterhin ohne geografische oder sonstige Einschränkungen für Gebet und Studium zur Verfügung. Die Rolle der Synagogen wurde erst nach der Zerstörung des zweiten Tempels im Jahr 70 unserer Zeitrechnung aufgewertet.

Das Gebäude „erbt“ bestimmte architektonische und liturgische Elemente aus dem zerstörten Heiligtum in Jerusalem: Die Gliederung (Vorhalle – Gebetsraum – Schrein); den Gebrauch des ewigen Lichts und den Tempelleuchter. Die Opfergabe endete komplett mit der Zerstörung des zweiten Heiligtums, jedoch wurden die aus dem ehemaligen Heiligtum übernommenen Elemente modifiziert, bzw. sind in symbolischer Form in den Synagogen erhalten geblieben. Synagogen waren in den letzten zweitausend Jahren einer der wichtigsten Orte der Gemeinschaftserhaltung und Identitätsstärkung: Schauplätze des Gebets, des Studiums, der individuellen, familiären und sonstiger gemeinschaftlicher Ereignisse.

Die Synagoge als sakraler Ort entwickelte sich zusammen mit der Geschichte der jüdischen Gemeinschaft. In der alten jüdischen Geschichte war das Gebetszelt in der Wüste jahrhundertlang eine Kultstätte, und das Wirken des Tempels in Jerusalem lässt sich fast ein Jahrtausend zurückverfolgen. Synagogen sind Einrichtungen des Judentums, die seit mehr als zweieinhalbtausend Jahren bestehen. Die Synagoge entspricht architektonisch den rituellen Bedürfnissen der Gemeinschaft und schafft eine Verbindung mit den kulturellen und architektonischen Gepflogenheiten der Mehrheitsgesellschaft, die die Gemeinschaft in sich aufnimmt. Der Stil der Synagoge als Baugattung hat sich über die Jahrtausende verändert, und ist auch heute noch offen für Veränderungen. In der europäischen Diaspora wurden die Synagogen im üblichen Stil der Zeit gebaut: Gotik, Barock, usw. Ihre Erbauer waren zugleich die Erbauer von Kirchen, Kathedralen und Schlössern. Nach dem 19. Jahrhundert setzten sich durch den christlichen Kirchenbau ideologische Ordnungsprinzipien in der Synagogenarchitektur durch und Juden wollten ihre eigene Identität mehr und mehr im Baustil zum Ausdruck bringen.

Die Ausstellung zur ungarischen Synagogenarchitektur präsentiert anhand von Werken aus fast einem Jahrtausend die Besonderheiten des Genres, der Baugemeinschaften und ihrer Geschichte.

BEVEZETŐ

A **zsinagóga** görög eredetű szó, melynek héber megfelelője a **בֵּית כְּנֶסֶת/bét kneset, a közösség háza**. A Háláchá, a zsidó egyházi jog szerint nem szükségszerű ehhez épület használata: tíz nagykorú férfi bárhol tud teljes értékű imát mondani. A zsinagóga mint intézményesült imádkozási hely a zsidó nép i. e. 597–538 közötti babiloni fogsága idején jött létre. Nabukodonozor, az Újbabiloni Birodalom legismertebb királya leromboltatta Salamon király csaknem négyszáz évig fennállott jeruzsálemi Templomát, majd elhurcoltatta a népet. A fogság után a második, újjáépített jeruzsálemi Templom jelentette az áldozatbemutató helyét, a kultusz egyetlen helyszínét. A zsinagógák imádkozás és tanulás céljából továbbra is rendelkezésre álltak földrajzi vagy egyéb megkötés nélkül. A zsinagógák szerepe a második templom lerombolása, i. sz. 70 után értékelődött fel.

Az épület bizonyos építészeti és liturgikus elemeket „megörökölt” az elpusztult jeruzsálemi Templomtól: a tagolást (előcsarnok – imatér – szentély); az Örökmécses és menórák használatát. Az áldozatbemutató a második Templom lerombolásával teljes egészében véget ért, azonban az egykori Templomtól átvett elemek módosult, ill. szimbolikus formában fennmaradtak a zsinagógákban. A zsinagógák az elmúlt kétezer év egyik legfontosabb közösségmegtartó és identitást erősítő helyei: az imádkozás, tanulás, egyéni, családi és egyéb közösségi események színterei.

A zsinagóga mint szakrális hely a zsidóság történetével együtt alakult. Az ókori zsidó történelemben évszázadokig a sivatagi imasátor volt a kultusz helye, a jeruzsálemi Templom működése közel egy évezredre tehető. A zsinagógák a zsidóságnak mintegy két és fél ezer éve létező intézményei. Építészeti szempontból a zsinagóga egy végkifejletnek tekinthető annak ellenére, hogy stílusa az évezredek folyamán változott, és ma is nyitott a változásokra. Építészetiileg megfelel a közösség rituális igényeinek, valamint kapcsolatot teremt a közösséget befogadó többségi társadalom kulturális és építészeti szokásaival. Az európai diaszpórában a zsinagógák a kor stílusában épültek: gótika, barokk, stb. Építőik a templomok, székesegyházak, kastélyok építői is voltak egyben. A 19. század után a keresztény templomépítés hatására ideológiai rendezőelvek érvényesültek a zsinagógaépítészetben. A zsidóság saját identitását mindinkább kifejezésre kívánta juttatni az épületek stílusában.

A magyar zsinagógaépítészetet bemutató kiállítás közel egy évezred alkotásaiból válogatva mutatja be a műfaj sajátosságait, az építető közösségeket és történetüket.

Adresse: Sopron, Új utca 22–24.
Baujahr: um 1300
In ursprünglicher Funktion: bis 1526
Freilegung: 1968, 1971–1973; Sándor Tóth und Ferenc Dávid Kunsthistoriker, János Gömöri Archäologe
Planung der Restaurierung: János Sedlmayer, Architekt
Stil: Frühgotik
Gegenwärtige Funktion: Ausstellungsort
Maße: 6×9 Meter
Baumaterial: Stein, Holzgerüst; Beton und Kunststein als Rekonstruktionsergänzungen

Cím: Sopron, Új utca 22–24.
Építés éve: 1300 körül
Eredeti használatban: 1526-ig
Feltárás: 1968, 1971–1973; Tóth Sándor és Dávid Ferenc művészettörténészek, Gömöri János régész
A helyreállítás tervezője: Sedlmayer János építész
Stílus: korai gótikus
Jelenlegi funkció: kiállítótér
Méret: 6×9 méter
Építőanyag: kő, faszerkezet; beton és műkő rekonstrukciók kiegészítésként

Adresse: Mád, Táncsics Mihály utca 38.
Baujahr: 1795–1798
Stil: Spätbarock
Rekonstruktion: 2000–2004. Ágnes Benkő und Péter Wirth Architekten, Ferenc Dávid Kunsthistoriker, György Kovács Bildhauer, Ervin Kisterenyei Restaurator, András Román Leiter der Ausführung
Europa Nostra-Preis: 2005
Gegenwärtige Funktion: Im Gebrauch der Vereinigten Israelitischen Glaubensgemeinde Ungarns (EMIH)
Platz der Bima: in der Mitte
Baumaterial: Stein, Holzgerüst

Cím: Mád, Táncsics Mihály utca 38.
Építés éve: 1795–1798
Stílus: késő-barokk
Rekonstrukció: 2000–2004. Benkő Ágnes és Wirth Péter építészek, Dávid Ferenc művészettörténész, Kovács György kőszobrász, Kisterenyei Ervin restaurátor, Román András kivitelezésvezető
Europa Nostra-díj: 2005
Jelenlegi funkció: Az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség használatában
Bima helye: középen
Építőanyag: kő, faszerkezet

DIE MITTELALTERLICHEN SYNAGOGEN VON SOPRON

In der sich in der nordwestlichen Ecke des heutigen Ungarns befindenden Kleinstadt Sopron sind zwei mittelalterliche Synagogen erhalten geblieben. Die am Ende des 13. Jahrhunderts erbaute Ur-Synagoge wurde unter abenteuerlichen Umständen im Jahr 1986 ausgegraben. Aus der Masse der nachträglich eingebauten Wohnhäuser wurde das ursprünglich mit gotischen Gewölben bedeckte, und Maßwerfenstern beleuchtete Gebäude freigelegt, in dessen Innenraum auch die, mit in Stein gehauene Abbildungen von Reben umrahmte, einstige Wandkabine des Tora-Schranks freigelegt wurde. In der Mitte der 6 mal 9 Meter großen Gebetshalle ist die sechseckige Grundierung der Bima – das Podest zum Lesen der Tora – erhalten geblieben, welche als Grundlage der Rekonstruktion diente. An die Seite der für die jüdische Gemeinde Soprons errichteten Synagoge wurde für die Frauen ein Raum gestaltet, von wo aus durch Sichtfenster in die Gebetshalle geblickt werden konnte. Auf dem Hof der Synagoge stand ein Spital und auch die Überreste des rituellen Bades (Mikwe) sind zum Vorschein gekommen. Gemäß der rabbinischen Anordnung müssen sich mindestens zehn Männer zusammenfinden, damit das Minjan zustande kommt. Demnach war dies bereits im Mittelalter die Mindestanzahl, die die Synagogen aufzunehmen hatten.

Einer der betuchteren Mitglieder der Gemeinde, ein Wiener Banker errichtete sogar im einstigen jüdischen Viertel ein kleines privates Gebetshaus. Dieses heute als Neue Synagoge bezeichnete Gebäude bildet zusammen mit der Ur-Synagoge ein Ensemble, das in Europa einzigartig ist. Beide dienen zu Ausstellungszwecken und gedenken somit der einst reichen und florierenden jüdischen Gemeinde der Stadt.

Im mittelalterlichen Ungarn lebte eine derart bedeutende jüdische Gemeinschaft, dass sie auch im königlichen Sitz, in der Burg von Buda eine Gemeinde hatte. Aus dieser Zeit stammt die Beschreibung, welche den Davidstern in der modernen Geschichte zuerst erwähnt. Der Schreiber Hanns Seybolt, der auch selbst bei der Hochzeit von König Matthias Corvinus zugegen war schreibt, dass die jüdischen Bürger von Buda die Königin mit 32 Reitern begrüßt haben, also betuchte Bürger waren. „*Noch dan haben sy getragen ain kostlichen van, daran mitt gollđ geschriben was, hebreysch Schina israhel, ist souil als hortts kinder israhel vnd amen schillt dar inn was ain truttenfuess, Daid wappen vnd drey guldin stern vnd auff dem schilltt ain Judenhuett alles verguldet mit flammen.*“ Dies ist die erste Erwähnung des Davidsterns.

SOPRON KÖZÉPKORI ZSINAGÓGÁI

A mai Magyarország északnyugati csücskében elhelyezkedő kisvárosban, Sopronban két középkori zsinagóga maradt fenn. A 13. század végén épült Ó-zsinagógát kalandos körülmények között tárták fel 1968-ban. Két lakóház utólagosan beépített tömegéből bontották ki az eredetileg gótikus boltozatokkal fedett, mérműves ablakkal megvilágított épületet, melynek belső terében feltárták a Tóraszekrény szőlőindás kőfaragvánnyal keretezett egykori falfülkékjét is. A 6x9 méter nagyságú imatér közepén megmaradt a bima – a Tóraolvasó emelvény – hatszögletű alapozása, mely a rekonstrukció alapjául szolgált. A középkori Sopron zsidó közössége számára épült zsinagóga nyugati oldalához a nők számára egy toldalékot készítettek, melyből résablakokon keresztül nyílt betekintés az imatérbe. A zsinagóga udvarán ispotály állt, és rituális fürdő (mikve) maradványai is előkerültek. Az imádkozás szabálya szerint minimum tíz férfinak kell összegyűlnie, így van meg a minjan. Már a középkorban is ez volt tehát az a minimum létszám, melyet egy zsinagógnak be kellett fogadnia.

A közösség egyik tehetősebb tagja, egy bécsi bankár kisebb magánimaházat is létesített az egykori zsidónegyedben. Ez a ma Új-zsinagógaként elnevezett épület az Ó-zsinagógával együtt Európában egyedülálló együtttest alkot. Mindkettő kiállítási célokat szolgál, emléket állítva a város egykor gazdag és virágzó zsidó közösségének.

A középkori Magyarországon jelentős zsidóság élt, így a királyi székhelyen, a Budai Várban is volt közösségük. Ebből a korból származik az a leírás, amely a Dávid-csillagot elsőként említi a modern történelemben. Hanns Seybolt írta, aki maga is jelen volt Mátyás király esküvőjén, leírja, hogy a budai zsidó polgárok 32 lovassal köszöntötték a királynét, tehát tehető polgárok voltak. „*Es most egy értékes zászlót is vittek magukkal, ezen arany betűkkel fel volt írva héberül: Schina israhel, azaz: Halljátok, Izrael fiai. És mellette egy pajzson volt egy bagoly láb (truttenfuess), Dávid jelvénye és három arany csillag, és a pajzson egy zsidókalap, egészen bearanyozva, (körülötte) arany lángokkal.*“ Ez a Dávid-csillag első ismert említése.

DIE SYNAGOGE VON MÁD

An der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts war das Dorf Mád das bedeutendste jüdische Zentrum der Weinregion Tokaj-Hegyalja. Das Gebiet liegt im Nordosten Ungarns, in der Nachbarschaft Galiciens. Neben der barocken Synagoge betrieb die volkreiche, wohlhabende, sich mit Weinhandel beschäftigende jüdische Gemeinschaft auch eine Talmudschule im Haus des Rabbiners. Die Gemeinschaft unter der Leitung von Rabbi Mose Wahl wurde - der kunstvollen Innenwand der Synagoge nach - von den Ideen des Chassidismus inspiriert. Die zwischen 1795 und 1798 erbaute und Anfang der 2000er Jahre renovierte Synagoge ist heute Start- und Schlussstation des Pilgerwegs „Weg der Wunderrabbis“. Hiermit wird den in der Gegend wirkenden, legendären Zaddiken – Wunderrabis – gedacht.

Die kürzeren Fassaden des schlichten Synagogengebäudes sind mit gewölbten Giebeln geschmückt, die an barocke Kirchenarchitektur erinnern. Das Gewölbe der inneren Gebetshalle wird durch vier Säulen in neun Abschnitte unterteilt, die der Tradition der polnisch-litauischen Holzsynagogen aus dem 16. Jahrhundert folgen. Zwischen den vier Säulen erhebt sich die Bima, der Ort zur Lektüre der Tora. Eine Treppe mit steinernem Geländer führt zum kunstvollen Tora-Schrank in der Ostwand. Die Orientierung des Aufbewahrungsortes der Tora wird durch das Gebet in Richtung Jerusalem bestimmt, was im Falle der Synagogen in Ungarn den Nordosten in einer bestimmten Weise designiert. Die Wände und die Decke sind mit reichhaltigen Farben bedeckt, welche der Tradition gemäß in den Farben Gold, Blau, Rot strahlen. Das ausgeprägteste, sich wiederholende Element geflochtener Dekorationen ist der Davidstern. Die gemalten Wandschriften sind meist biblische Zitate, aber auch die Namen der Spenderfamilien wurden darauf angegeben. Das dekorativ eingerichtete Gebäude erzählt den heutigen Besuchern vom einstigen Reichtum und Bildung der Gemeinschaft, die es bauen ließ.

Mit der jüdischen Gemeinschaft von Mád sind mehrere Legenden verbunden. Er ist dort wo der Mader Jude. Grundlage dieses bekannten Spruchs ist die Legende, wonach der Weinhändler mit seiner Pferdekutsche losfuhr, aber auf dem Bock einschlief und nach langem Umherirren vor seinem eigenen Haus erwachte. Einer anderen zufolge ging die hochschwangere Frau Hendele in die Synagoge, um sich die Rede des damaligen Rabbi von Mád anzuhören. Während der Predigt schluchzte sie, und die Frauen um sie herum erschranken. Sie versicherte ihnen, dass es kein Problem gäbe, dies seien nur Gebetstränen, denn sie bat den Allmächtigen, einen Jungen zur Welt bringen zu können, der eine so schöne Rede halten könnte wie jetzt der Rabbi. Das Gebet der Frau Hendele wurde erhört. Ihr Sohn, Ávrahám Jehudá Schwartz (1824-1883) wurde Schüler des weltberühmten Rabbiners in Bratislava, dann Rabbiner in Mád, Sátorajaujhely und Beregszász. Der Rabbiner wurde von Fräulein Fejga als ihren späteren Ehemann erträumt, der die Traumdeuterin sagte, dass das Wissen ihres zukünftigen Ehemanns die Welt so erleuchten würde, wie die Sonne scheint.

A MÁDI ZSINAGÓGA

Mád települése a 18–19. század fordulóján a Tokaj-hegylajai borvidék legjelentősebb zsidó központja volt. A terület Északkelet-Magyarországon fekszik, Galícia szomszédságában. A népes, vagyonos, borkereskedéssel foglalkozó zsidóság a barokk stílusú zsinagóga mellett a rabbiházban jesivát, azaz iskolát is működtetett. A Mose Wahl rabbi által vezetett közösségre – a zsinagóga diszes belső falfeliratai szerint – hatottak a haszidizmus eszméi. Az 1795–1798 között épült, 2000-es évek elején felújított zsinagóga ma a „Csodarabbik útja” zarándokút vonal kezdő és egyben záró állomása. Ezzel a környéken működő legendás cádikok – csodarabbik – tevékenységének állítanak emléket.

Az egyszerű tömegű zsinagógaépület rövidebb homlokzatait íves oromzatok díszítik, melyek a barokk templomépítészetet idézik. A belső imatér boltozatát négy oszlop kilenc részre osztja, követve ezzel a lengyel-litván fazsinagógák 16. századi hagyományát. A négy oszlop között emelkedik a bima, a Tóraolvasás helye. A keleti falban elhelyezett diszes Tóraszekrényhez körkorlátos lépcsősor vezet. A Tóra őrzési helyét a Jeruzsálem felé forduló ima határozza meg, ami a magyarországi zsinagógák esetében sajátos módon északkeletet jelöl ki. A falakat és a mennyezetet gazdag festés borítja, mely a hagyománynak megfelelően arany-kék-vörös színben pompázik. A fonatos díszítmények leghangsúlyosabb, ismétlődő eleme a Dávid-csillag. A festett falfeliratok többnyire bibliai idézetek, ám az adományozó családok neveit is feltüntették rajtuk. A dekoratív belső díszítésű épület az építető közösség egykori gazdagságáról mesél a mai látogatónak.

A mádi zsidósághoz több legenda is kapcsolódik. „Ott tart, ahol a mádi zsidó.” Ennek az ismert mondásnak az alapja az a legenda, melyben a borkereskedő lovaskocsijával indult útnak, de elszunyókált a bakon, s hosszú bolyongás után a saját háza előtt ébredt fel. Egy másik szerint a mindenórán várandós Hendele asszony elment a zsinagógába meghallgatni az akkori mádi rabbi beszédét. A prédikáció alatt zokogás tört rá, mire a körülötte levő asszonyok megijedtek. Megnyugtatta őket, hogy nincs baj, ezek csak az ima könnyei, mert az Örökkévalótól azt kéri, hogy olyan fiút szülhessen, aki olyan szép beszédet tud tartani majd, mint most a rabbi úr. Hendele asszony kérése meghallgatást nyert. Fia, Schwartz Ávrahám Jehudá (1824–1883) a világhírű pozsonyi rabbinak lett a tanítványa, majd Mádon, Sátorajaujhelyen és Beregszászon volt rabbi. A rabbit, mint későbbi férjét álmodta meg Fejga kisasszony, akinek az álomfejtő elmondta, hogy majdani férjének tudása úgy világítja majd be a világot, mint a Nap.

Adresse: 1039 Budapest, Lajos utca 136.

Betreuer: Vereinigte Israelitische Glaubensgemeinde Ungarns (EMIH)

Funktion: im Gebrauch der Glaubensgemeinde

Baujahr: 1820–1821

Entwurf: András Landherr

Stil: Klassizismus

Kleinerer Umbau: 1900, Aladár Kármán–Gyula Ullmann

Wandanstrich: Jugendstil

Maße: 38,2×23,7 Meter

Höhe: 20,8 Meter

Cím: 1039 Budapest, Lajos u. 136.

Fenntartó: Egységes Magyarországi Izraelita

Hitközség (EMIH)

Funkció: hitközségi használatban

Építés éve: 1820–1821

Tervező: Landherr András

Stílus: klasszicista

Kiseb átalakítás: 1900, Kármán Aladár–Ullmann Gyula

Falfestés: szecessziós

Méret: 38,2×23,7 méter

Magasság: 20,8 méter

DIE SYNAGOGA VON ÓBUDA (ALT-OFEN) UND IHRE REKONSTRUKTION

In Buda lebten Juden seit dem 13. Jahrhundert. Ende des 17. Jahrhunderts wurde die bedeutende Gemeinde, die mehrere Synagogen unterhielt, aus ihrem ehemaligen Sitz, dem Budaer Burgviertel, vertrieben. Die Bewohner der Burg genossen während der türkischen Besatzung Autonomie, aber da sie sich auf der Seite der Türken verteidigten, mussten sie als Buda nach 1686 zurückerobert wurde, ihr Zuhause verlassen. Das Verbot galt nicht für Grundbesitz, also sind uns um die Wende des 18-19. Jahrhunderts mehrere Gemeinden bekannt, die unter dem Schutz einer aristokratischen Familie fungierten.

In Óbuda nahm die Familie Zichy die Juden auf, die sich hier niederlassend die Pester Märkte leicht erreichen konnten, und im Gegenzug dem Gutsherren zollten. Anfang des 18. Jahrhunderts haben sie ihre Synagoge bereits errichtet. Das heutige Gebäude wurde nach seinen zugrunde gegangenen Vorgängern als viertes errichtet. Von den Architekten Mihály Pollack und András Landherr wurde letzterer für den Entwurf ausgewählt, weil Landherr einen kostengünstiger umzusetzenden Plan einreichte. Das Äußere der klassizistischen Synagoge ähnelt der lutherischen Kirche des Konkurrenten Mihály Pollack auf dem Deák tér (1808), die die Juden regelmäßig auf ihrem Weg zum Pester Markt sahen.

Der mit Portikus und Säulenhalle versehene Eingang zur Synagoge ist mit dem der klassizistischen Schlösser verwandt. Vom schmalen Foyer gelangen wir in das Innere des Vorbaus, in dessen Erdgeschoss die Männer und der Galerie die Frauen Platz nahmen. Auf der Ostseite ist der Tora-Schrank prunkvoll, barock gestaltet, während sich in der Mitte des Platzes die von vier Säulen umgebene Bima (Lesepodest) erhebt. (Diese Säulen reichen nicht mehr wie in den viersäuligen Barocksynagogen bis an die Decke, markieren aber dennoch deutlich den Ort der Toralektüre im Raum.) Der Anstrich des Innenraums wurde 1900 im Jugendstil renoviert, sodass sie heute die ursprünglichen Stuckornamente ergänzt. Zu ihrer Blütezeit war sie für die Aufnahme von etwa 700 Menschen geeignet.

Nach dem Holocaust hat das religiöse Leben zwar in verringerter Form, aber dennoch wieder begonnen. Obwohl die Synagoge mehrmals teilweise restauriert wurde, befand sie sich im Jahr 1972 in einem unfallgefährlichen Zustand. Die Budapester Gemeinde verkaufte das Gebäude dann, ähnlich zu anderen Synagogen, unter staatlichem Druck. Danach befand sich darin für kurze Zeit ein Museum, dann richtete das Ungarische Fernsehen darin sein Studio Nr. 5 ein. Unter Ausnutzung der Größe des Innenraums wurde hier die Puppenserie Süss, der Drache nach dem Roman von István Csukás, die eine kultige Kindheitserinnerung einer Generation ist, sowie die verfilmte Fassung Magda Szabós Eine altmodische Geschichte gedreht. Die Vereinigte Israelitische Glaubensgemeinde Ungarns mietete das Gebäude 2010 vom Ungarischen Fernsehen und kaufte es später. Sie begann mit der bis heute andauernden Restaurierung der Synagoge mit ungarischen staatlichen Mitteln und privaten Spenden. Die Gebetshalle wurde am 12. April 2016 eingeweiht. Bei der Innenrestaurierung wurde die ursprüngliche Funktion mit Gemeinschaftsräumen auf der Galerieebene ergänzt.

Auftraggeber: Slomó Köves, EMIH

Entwurf: Zsolt Szécsi Architekt

Kunsthistoriker: dr. Péter Farbaký

Restaurator: Lajos Velledits

Innenarchitektur, Leuchter: Tibor Somlai

Innenarchitekt (II. Phase): Szabolcs Kövessy d. J., Marcell Benson

Zeit der inneren Rekonstruktion: 2010–2016

Äußere Renovierung: ab 2018

Megbízó: Köves Slomó, EMIH

Tervező építész: Szécsi Zsolt

Művészettörténész: dr. Farbaký Péter

Restaurátor: Velledits Lajos

Belsőépítész, csillárok: Somlai Tibor

Belsőépítész (II. ütem): ifj. Kövessy Szabolcs, Benson Marcell

Belső rekonstrukció ideje: 2010–2016

Külső helyreállítás: 2018-tól

AZ ÓBUDAI ZSINAGÓGA ÉS REKONSTRUKCIÓJA

Budán a 13. század óta éltek zsidók. A jelentős, több zsinagógát fenntartó közösséget a 17. század végén kiűzték addigi székhelyéről, a Budai Várnegyedből. A Várban élők a török hódoltság alatt autonómiát élveztek, azonban Buda visszafoglalásakor, 1686 után – mivel a törökök oldalán védekeztek – el kellett hagyniuk otthonaikat. A tilalom nem vonatkozott a földesúri birtokokra, így a 18–19. század fordulóján több olyan közösségről tudunk, amely valamely arisztokrata család védelme alatt működött.

Óbudán a Zichy-család vette pártfogásába a zsidókat, akik itt letelepedve könnyedén elérhették a pesti vásárokat, cserébe adóztak a földesúrnak. A 18. század elején már felépítették itt zsinagógájukat. A ma is álló épületet elpusztult elődei után negyedikként emelték. Pollack Mihály és Landherr András építészek közül utóbbit választották ki a tervezésre, mert Landherr olcsóbban kivitelezhető tervet nyújtott be. A klasszicista zsinagóga külsejében hasonlít a versenytárs Pollack Mihály által 1808-ban épített Deák téri evangélikus templomra, melyet a zsidók a pesti vásárra menet rendszeresen láttak. Ez a tömegbeli hasonlóság az alapja az óbudai zsinagóga protestáns templom-típusú zsinagógák közé való besorolásának.

A zsinagóga portikuszos, oszlopcsarnokos bejárata a klasszicista kastélyokéval rokon. A szűk előcsarnokból karzatos belsőbe érünk, melynek földszintjén a férfiak, karzatán a nők foglaltak helyet. A keleti oldalon díszes, barokkos kivitelű a Tóraszekrény, míg a tér közepén a bima (felolvasóemelvénny) négy oszloptól körülvéve magasodik. Ezek az oszlopok már nem érnek fel a mennyezetig, mint a négyoszlopos barokk zsinagógákban, de még markánsan kijelölik a térben a Tóraolvasás helyét. A belső tér kifestését 1900-ban szecessziós stílusban megújították, így az mára kiegészíti az eredeti stukkódíszeket. Az épület fénykorában nagyjából 700 fő befogadására volt alkalmas.

A holokauszt után megfogyatkozva bár, de újraindult a vallási élet. Részlegesen ugyan többször helyreállították a zsinagógát, de 1972-re már balesetveszélyes állapotba került. A budapesti hitközség ezután – hasonlóan más zsinagógákhoz – állami nyomásra eladta az épületet. Ezt követően rövid ideig múzeum működött benne, majd a Magyar Televízió alakította ki benne 5. számú stúdióját. A belső nagyságát kihasználva többek között itt forgatták a Csukás István regényéből készült Süss, a sárkány című bábsorozatot, ami egy korszak generációjának jelent kultikus gyerekkori emléket, valamint Szabó Magda Régimódi történetének filmváltozatát. Az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség a Magyar Televíziótól 2010-től bérelte, majd megvásárolta az épületet. A Hitközség magyar állami pénzek és magánadományok felhasználásával kezdte meg a zsinagóga helyreállítását, ami napjainkban is tart. Az imatérmet 2016. április 12-én avatták fel. A belső helyreállítás során visszaállították az eredeti funkciót, a karzatszinten közösségi terekkel kiegészítve.

Adresse: 6500 Baja, Munkácsy Mihály utca 9.
Baujahr: 1842–1845
Entwurf: Lajos Frey Pester Architekt
Stil: Klassizismus
Platz der Bima: im Osten
Renovierungen: 1890 - Orgelempore, 1920 - Anstrich, 1985 - Umbau zur Bibliothek
Entwurf des Umbaus: Endre Tornai Architekt, Mihály Hefkó Innenarchitekt
Gegenwärtige Funktion: Endre Ady Stadtbibliothek
Maße: 15×21 Meter
Aufschrift auf dem Tora-Schrank: „Ich habe den Herrn allezeit vor Augen“ (Psalm 16:8)

Cím: 6500 Baja, Munkácsy Mihály utca 9.
Építés éve: 1842–1845
Tervezte: Frey Lajos pesti építész
Stílus: klasszicista
Bima helye: keleten
Felújítások: 1890 - orgonakarzat, 1920 - kifestés, 1985 - átalakítás könyvtárrá
Az átalakítás tervezője: Tornai Endre építész, Hefkó Mihály belsőépítész
Jelenlegi funkció: Ady Endre Városi Könyvtár
Méret: 15×21 méter
A Tóraszekrény felirata: „Az Örökkévalót mindig szemem előtt tartottam“ (Zsoltárok 16:8)

DIE SYNAGOGA VON BAJA

Die jüdische Gemeinde von Baja, dem ehemaligen Marktflecken in Südungarn, ist seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts von Bedeutung. Nachdem zwei ihrer ehemaligen Synagogen abgebrannt waren, errichteten sie zwischen 1842 und 1845 die noch stehende Synagoge im klassizistischen Stil. Von der Synagoge in Óbuda hat das Gebäude den Titel „größte Synagoge des Landes“ übernommen, und zugleich wurde hier auch die erste Antrittsrede auf Ungarisch gehalten. Entsprechend den aus Westeuropa ausgehenden Neuerungen der jüdischen Aufklärung, der Haskala wurde die Bima, welche der Ort der Tora-Lektüre ist, nicht in der Mitte des Gebetssaales platziert. Ähnlich zu den christlichen Kirchen wurde sie auf der Ostseite vor dem Tora-Schrank angebracht. In dieser Hinsicht war sie auch eine der ersten in Ungarn. In den 1890er Jahren wurde der reich bemalte Innenraum um einen Orgelvorbau erweitert, was einen weiteren Reformschritt darstellte.

Nach dem Holocaust war ihr Schicksal betrußt. Sie wurde im Zuge der Umnutzung zum Zweck der Stadtbibliothek in der ersten Hälfte der 1980er Jahre erneuert. Das vollständig rekonstruierte Gebäude wurde mit speziellen Bibliothek-Möbeln ausgestattet.

Eine wichtige Persönlichkeit in der Geschichte der Gemeinde im 19. Jahrhundert war Kohn Schwein-Götz, der ab 1827 ein bekannter Oberrabbiner von Baja und Komitat Bács war. Es ist eine bekannte Legende, dass sich vom Foyer der alten Synagoge ein durch eine Eisentür getrenntes Zimmer öffnete, die wie durch ein Wunder den Brand von 1840 überlebte. Für einen halben, oder ganzen Tag spernte hier der Rabbi die renitenten Glaubensbrüder ein, damit sie auf den rechten Weg kommen. Mit großer Begeisterung verfolgte er den Unabhängigkeitskrieg von 1848 und schickte seine eigenen Söhne in die ungarischen Truppen, obwohl er nicht einmal die Sprache sprach. Zwar war er damit nicht einverstanden, dass die Bima der 1845 eingeweihten neuen Synagoge auf der Ostseite liegen sollte, verbarg er seine Meinung, nur um den Frieden innerhalb der Gemeinde zu wahren.

A BAJAI ZSINAGÓGA

A dél-magyarországi egykori mezőváros, Baja zsidó közössége a 18. század második felétől volt számottevő. Miután két korábbi zsinagógájuk leégett, 1842–1845 között építették meg a ma is álló, klasszicista stílusú zsinagógát. Az épület átvette „Az ország legnagyobb zsinagógája” címet az óbudai zsinagógától, egyben itt hangzott el az első magyar nyelvű avatóbeszéd is. A Nyugat-Európából kiinduló zsidó felvilágosodás, a haszkala újításainak megfelelően ebben az épületben a bima, mely a Tóra felolvasásának helye volt, nem az imatér közepére került. A keresztény templomokhoz hasonlóan a keleti oldalra, a Tóraszekrény elé állították. Ebből a szempontból is az elsőek egyike volt Magyarországon. Az 1890-es években orgonakarzattal is bővítették a gazdagon kifestett belső teret, ami a reform újabb lépcsője volt.

A holokausztot követően sorsa hányattatott volt. Megújulására a városi könyvtár céljaira való átalakításkor került sor, az 1980-as évek első felében. A teljes rekonstrukción átesett épületbe speciális, a könyvtári céloknak megfelelő bútorzat készült.

A hitközség 19. századi történetének fontos szereplője volt Kohn Schwein-Götz, aki Baja és Bács megye nagy tudású főrabbija volt 1827-től. Ismert legenda, hogy a régi zsinagóga előteréből egy vasajtóval elválasztott börtöncella nyílt, mely csodával határos módon túlélte az 1840-es tüzet. Fél-egy napra ide záratta el a rabbi a renitens hittestvéreket, hogy jobb útra térjenek. Az 1848-as szabadságharcot nagy lelkesedéssel figyelte, saját fiait küldte a magyar csapatokba harcolni, annak ellenére, hogy ő nem is beszélte a nyelvet. S bár nem értett egyet azzal, hogy az 1845-ben felavatott új zsinagóga bimája a keleti oldalon álljon, véleményét inkább véka alá rejtette, csak hogy megőrizze a közösségen belül a békét.

Adresse: 1074 Budapest, Dohány utca 2.
Ritus: neológ
Gegenwärtige Funktion: Im Gebrauch der Jüdischen Glaubensgemeinde Budapest, Zentrum des Kirchenkreises der Dohány utca
Baujahr: 1854–1859
Entwurf: Ludwig Förster
Stil: Rundbogenstil, orientalisierend (Mohr)
Kapazität: 2964 Personen
Turmhöhe: 43,6 Meter

Cím: 1074 Budapest, Dohány utca 2.
Ritus: neológ
Jelenlegi funkció: A Budapesti Zsidó Hitközség használatában, a Dohány utcai templomkörzet központja
Építés éve: 1854–1859
Tervező: Ludwig Förster
Stílus: félköríves romantika, orientalizáló (mór)
Kapacitás: 2964 fő
Toronymagasság: 43,6 méter

DIE REFORM-SYNAGOGA DER DOHÁNY UTCA

In Pest-Buda konnten Juden ab Ende des 18. Jahrhunderts als Mieter leben. Ihr Sitz war im Orczy-Haus nahe des heutigen Deák tér (damals Judenplatz). In diesem sogenannten Judenhof betrieben sie sogar mehrere Synagogen. Ihre Anwesenheit wurde anfangs durch die Märkte gerechtfertigt, und 1840 überstieg ihre Bevölkerung die 12.000. In diesem Zusammenhang forderte und erhielt die Gemeinde von der Stadt Grundstücke für den Bau einer Synagoge und einer Schule. Die Revolution und der Unabhängigkeitskrieg von 1848/49 verzögerten den Bau der Synagoge, der schließlich zwischen 1854 und 1859 in der Dohány utca verwirklicht wurde. Zwar nach einigem Streit, aber schließlich beauftragte die Baukommission statt einheimischer Architekten Ludwig Förster aus Wien mit dem Entwurf. Ein zweitürmiges Gebäude im orientalischen Stil entstand, das etwa 3000 Menschen Platz bot. Die zweistöckige Galerie für die Frauen wird von gusseisernen Säulen getragen.

Die Große Synagoge in der Dohány-Straße repräsentierte die Gemeinde, die erst 1867 die Gleichberechtigung erlangte auf ähnlich würdevolle Weise wie die damals außerhalb der Stadtmauern errichteten protestantischen Kirchen. Mit seinem Stil bezog er sich auf den östlichen Ursprung des Judentums und zitierte mit seiner Masse einerseits das antike Heiligtum des Königs Salomo in Jerusalem, andererseits näherte er sich der katholischen Kirchenarchitektur. Ihr Tora-Schrank wurde von Frigyes Feszl, dem prominenten Vertreter der ungarischen romantischen Architektur, dem Architekten des Pester Redoutensaals entworfen, genauso wie er die Bemalung der geometrischen Musterreihen leitete. Die Tora wurde auf der sich vor der Ostwand erhebenden Bima gelesen, sie sich in eine Kanzel umwandeln ließ und als technisches Wunder galt. Dieses östliche Bima-Arrangement entsprach den Idealen der jüdischen Aufklärung des 19. Jahrhunderts, der Haskala, welche die Integration in die Gastgesellschaft zum Ziel hatte. So entstand im Reformtempel in Pest eine Orgel, die mit ihrer prachtvollen Gestaltung nicht nur dem Gebet, sondern auch der Repräsentation diene. Das Beten an der Ostwand, Soutane von Rabbinern und Kantoren waren Teil des Prozesses, in dem die ungarischen Juden zu beweisen suchten, dass sie ihren christlichen Gefährten gleich waren. Das Priestertum, die Kirche, die heilige Sprache ist Hebräisch statt Latein, es gibt eine Orgel und eine Kanzel, der Gebetsplatz ähnelt dem der katholischen Altäre.

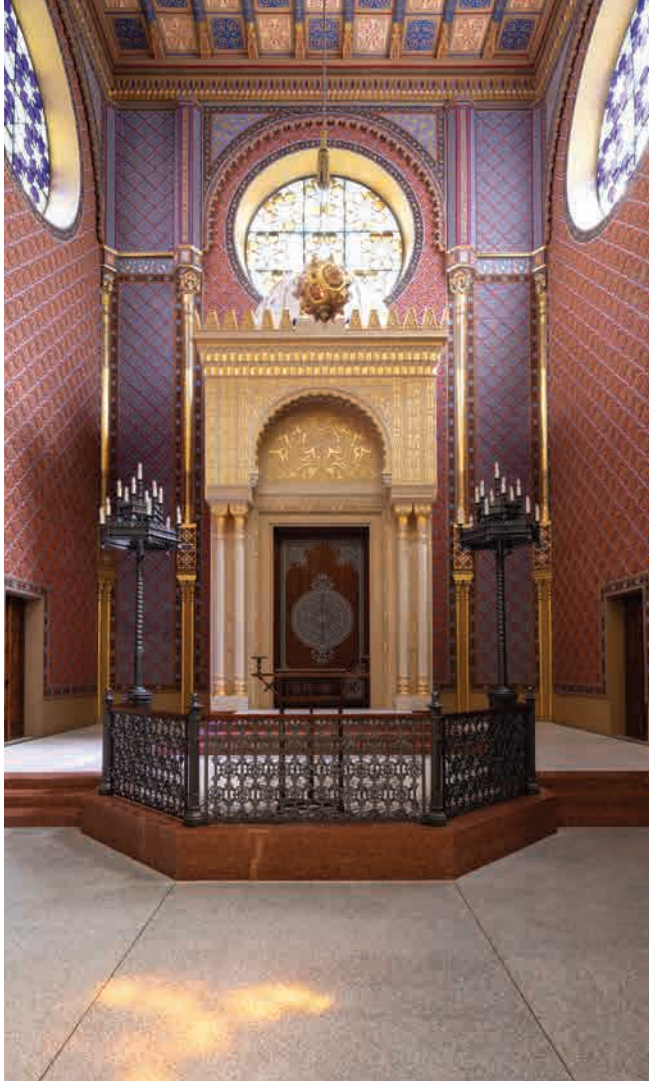
Dieses Gebäude war eines der ersten Beispiele in Ungarn für die Suche nach einem Weg, welche die Architektur der jüdischen Gemeinde ab Mitte des 19. Jahrhunderts prägte. In den vorangegangenen Jahrhunderten wurden die Synagogen im Geiste der Epoche und dem örtlichen Baustil errichtet. Ihre Architekten kamen aus dem christlichen Umfeld, und nicht selten errichteten die gleichen Maurer die Synagoge, die auch die Kirchen. Dies änderte sich im 19. Jahrhundert, und obwohl die Architekten am Ende des Jahrhunderts immer noch überwiegend christlich waren, kam in der jüdischen Gemeinde bereits das Bedürfnis nach einem eigenen Synagogenstil auf. Ludwig Förster, der Architekt der Synagoge in der Dohány utca war evangelisch. Als Antwort auf diese Nachfrage wandte sich Förster der orientalischen Architektur zu – in Anlehnung an den damals aufgedeckten und publizierten Stil der Alhambra in Granada. Andererseits versuchte er auch, den antiken Tempel Salomos wiederzubeleben, vor allem durch die Schaffung des Synagogenraumes in Längsrichtung und die Anlehnung an die alten Säulen von Jachin und Boas. Bei der Beschreibung des Heiligtums Salomos bezieht sich die Bibel auf diese beiden Säulen, die vor dem Tempel standen. Förster verkörperte diese in den beiden westlichen Türmen. Mit der markanten Kuppel der in der Hauptstadt errichteten St.-Stephans-Basilika wollte er auch der geistliche Nachfolger des ehemaligen Tempels in Jerusalem sein. Auch die Synagoge in der Dohány utca geht auf die frühchristlichen Kirchen mit einem von den Römern übernommenen längstgezogenen Grundriss zurück.

A DOHÁNY UTCAI REFORMZSINAGÓGA

Pest–Budán a zsidók már az 1700-as évek végétől lakhattak bérliként. Székhelyük a mai Deák tér (akkor Judenplatz) közelében álló Orczy-házban volt. Ebben az ún. Judenhofban több zsinagógát is működtettek. Jelenlétüket kezdetben a vásárok indokolták, majd 1840-re lélekszámuk meghaladta a 12 ezret. A hitközség erre hivatkozva telket igényelt és kapott a városi zsinagóga- és iskolaépítkezés céljára. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc elodázta a zsinagógaépítkezést, amire végül 1854–1859 között került sor a Dohány utcában. A hazai tervezők helyett az Építési Bizottság némi vita árán ugyan, de a bécsi Ludwig Förstert bízta meg a tervezéssel. Kéttornyos, keleties stílusú épület született, nagyjából 3000 főt befogadó méretben. A kétszintes női karzatot öttöttvas oszlopok tartják.

A Dohány utcai nagyzsinagóga az akkori városfalon kívül épült protestáns templomokkal összehasonlítva méltó módon képviselte az egyenjogúságot csak 1867-ben elnyerő közösséget. Stílusával a zsidóság keleti eredetére utalt, tömegével pedig egyrészt Salamon király ókori jeruzsálemi Szentélyét idézte, másrészt közelített a katolikus templomépítészethez. Tóraszekrényét a hazai romantikus építészet nagyja, a Pesti Vigadó építész, Feszl Frigyes tervezte, ahogyan geometrikus mintasorokból álló kifestését is ő irányította. A Tórá a keleti fal előtt emelkedő bimán olvasták, amely szószékké alakítható volt, és technikai csodának számított. Ez a keleti bimás elrendezés megfelelt a 19. századi zsidó felvilágosodás, a haszkala eszméinek, mely célul tűzte ki a befogadó társadalomba való integrálódást. Ennek megfelelően a pesti Reformtempelbe orgona is készült, és pompás kialakításával az ima mellett a reprezentációt is szolgálta. A keleti falnál való imádkozás, az ornátusok, amelyeket a rabbik és a kántorok öltöttek magukra, mind annak a folyamatnak a részei voltak, amelyben a magyar zsidóság bizonyítani kívánta, hogy ők ugyanolyanok, mint keresztény társaik. Hasonló a papság, a templom, a szent nyelv a latin helyett a héber, van orgona és szószék, az imádkozás helye hasonló a katolikus oltárokéhoz.

Ez az épület volt az egyik első magyarországi példája annak az útkeresésnek, mely a zsidó közösség építészetét a 19. század közepétől jellemezte. A megelőző évszázadokban a zsinagógák a korszellemnek és a helyi építőstílusnak a jegyében készültek. Építészeik a keresztény közegből kerültek ki, és nem ritkán ugyanazok a kőművesek emelték a zsinagógát, akik a templomokat is. Ez a 19. században megváltozott, és bár a század végéig a tervezők még többnyire keresztény építészek, de a zsidó közösségben már felmerült a saját zsinagógastílus igénye. A Dohány utcai zsinagógát tervező Ludwig Förster evangélikus volt. Erre az igényre válaszul fordult Förster a keleties építészethez – az ekkor felért és publikált granadai Alhambra stílusának átvételével. Másrészt Salamon ókori templomának felelevenítésére is törekedett, elsősorban a hosszanti zsinagógatér létrehozásával, és Jákin és Boáz ókori oszlopainak megidézésével. A salamoni szentély leírásakor a Biblia utal erre a két, néven nevezett oszlopra, melyek a Templom előtt álltak. Förster a két nyugati toronyban testesítette meg ezeket. A fővárosban épült Szent István-bazilika kiemelkedő kupolájával szintén az egykori jeruzsálemi Templom szellemi jogutóda kívánt lenni. A Dohány utcai zsinagóga a rómaiaktól örökölt bazilikális elrendezéssel visszanyúlt az ókeresztény templomokhoz is.

Adresse: 1074 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 11–13.
Ritus: konservativ-neolog
Funktion: Gebetsraum und Kulturzentrum
Baujahr: 1869–1872
Entwurf: Otto Wagner
Renovierung: 2017–2021
Forschung: die Kunsthistoriker Ferenc Dávid und József Sisa
Rekonstruktion: Tamás Kőnig und Péter Wagner Architekten, Kornél Baliga Innenarchitekt
Stil: orientalisierender Jugendstil
Vorbild der Ornamentik: Granada, Alhambra
Höhe: 28 Meter
Gerüst: Gusseisensäulen, Ziegelmauerwerk, Holzdach

Cím: 1074 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 11–13.
Ritus: konzervatív neológ
Funkció: imaterem és kulturális központ
Építés éve: 1869–1872
Tervező: Otto Wagner
Felújítás: 2017–2021
Kutatás: Dávid Ferenc és Sisa József művészettörténészek
Rekonstrukció: Kőnig Tamás és Wagner Péter építészek, Baliga Kornél belsőépítész
Stílus: orientalizáló
Diszítés előképe: Granada, Alhambra
Magasság: 28 méter
Szerkezet: öntöttvas oszlopok, téglafalazás, faszervezetes tető

DIE SYNAGOGA IN DER RUMBACH SEBESTYÉN UTCA

Beim Ausgleich zwischen dem österreichischen Kaiserreich und dem ungarischen Königreich im Jahr 1867 forderte Baron József Eötvös, Minister für Religion und öffentliche Bildung, eine einheitliche Vertretung des Judentums im Austausch für die offizielle religiöse Gleichstellung. Zur Schaffung dieser wurde 1868/69 der Jüdische Kongress zusammengerufen. Die traditionstreuen und reformfreudigen Anhänger der Gemeinde konnten nicht auf einen Nenner gebracht werden, so dass die ungarische jüdische Gemeinschaft auf eine weltweit einzigartige Weise in drei Teile geteilt wurde. Die Synagoge in der Dohány utca wurde von der reformfreundlichen Neologie weiter genutzt, während für die konservativeren Vertreter der Pester Glaubensgemeinde der Bau einer neuen Synagoge in der Rumbach Sebestyén utca begann.

Nach den Plänen des Wiener Architekten Otto Wagner entstand zwischen 1869 und 1872 ein achteckiger Grundriss mit zentraler Bima. Das neue Gebetshaus hatte in der Hinsicht eine traditionelle Gestaltung, dass die Tora mitten im Raum gelesen wurde, aber es war eine Neuerung, dass Zeremonien von Chorgesang begleitet wurden und dem Rabbiner auch eine Kanzel zur Verfügung stand. Die Synagoge wurde um einen Teil eines Straßenbaus erweitert, so dass die Gebetshalle zur Straße hin verborgen blieb. Zu dem gusseisernen Galerietragwerk, ähnlich wie bei Industriehallen, gesellt sich eine an den märchenhaften Orient erinnernde Putz-Stuck-Wandverkleidung.

In den letzten Jahren erfolgte der Umbau der Synagoge, dessen bravourösestes Element die auf Knopfdruck unter den Boden absenkbare Bima in der Mitte des Platzes ist, die eine Nutzung des Gebäudes auch zu kulturellen Zwecken ermöglicht. Im Juni 2021 wurde sie in feierlichem Rahmen übergeben. Das mit erheblicher staatlicher Unterstützung sanierte Gebäude beherbergte zivile Organisationen, und im Synagogenraum sollen neben religiösen Inhalten auch kulturelle Veranstaltungen organisiert werden.

A RUMBACH SEBESTYÉN UTCAI ZSINAGÓGA

Az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság közötti 1867-es kiegyezéskor báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter – cserébe a hivatalos vallási egyenjogúsításért – a zsidóság egységes érdekképviselését kérte. Ennek megalkotására 1868/69-ben összehívták a Zsidó Kongresszust. A közösség hagyományhű és reformpárti híveit nem sikerült közös nevezőre hozni, így a hazai zsidóság – a világon egyedülálló módon – három részre szakadt. A Dohány utcai zsinagógát a továbbiakban a reformpárti neológia használta, míg a pesti hitközség konzervatívabb képviselői számára a Rumbach Sebestyén utcában kezdtek egy új zsinagóga építésébe.

Otto Wagner bécsi építész tervei alapján 1869–1872 között nyolcszög alaprajzú, központi bímás teret hoztak létre. Az új imaház hagyományos kialakítású volt abból a szempontból, hogy a Tóra felolvasására a tér közepén került sor, ugyanakkor újításnak számított, hogy kórusének kísérte a szertartásokat és szószék is a rabbi rendelkezésére állt. A zsinagógát egy utcai épületrésszel toldották meg, így az imaterem az utca felé rejtve maradt. Az ipari csarnokokhoz hasonló öntöttvas karzattartó szerkezethez a mesés Keletet idéző gipszstukkó falburkolat csatlakozik. Ez az épület – a Dohány utcai, győri zsinagógákhoz hasonlóan – szintúgy a zsidóság önálló stíluskeresésének példája volt.

A zsinagóga rekonstrukciója az elmúlt években zajlott, ennek legbravúrosabb eleme a tér közepén gombnyomásra padló alá süllyeszthető bima, mely lehetővé teszi, hogy kulturális célokra is felhasználható legyen az épület. Ünnepélyes keretek között 2021 júniusában adták át. A jelentős állami támogatással felújított épületben civil szervezetek kaptak helyet, a zsinagógatérben a vallási tartalom mellett kulturális rendezvényeket kívánnak tartani.

Adresse: 1075 Budapest, Kazinczy utca 29-31.
Ritus: orthodox
Gegenwärtige Funktion: Im Gebrauch der Autonome orthodoxe jüdische Gemeinde Ungarns
Baujahr: 1911–1913
Entwurf: Sándor und Béla Löffler
Renovierung: 1946, 1998
Stil: später Jugendstil, Proto-Art Deco
Kapazität: ca. 1000 Personen
Ornamente: Drahtrahmen, die an den antiken Orient erinnern, volkstümlich-ungarischer Jugendstil

Cím: 1075 Budapest, Kazinczy utca 29–31.
Ritus: ortodox
Jelenlegi funkció: a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség használatában
Építés éve: 1911–1913
Tervező: Löffler Sándor és Béla
Felújítás: 1946, 1998
Stílus: kései szecessziós, proto art deco
Kapacitás: kb. 1000 fő
Diszitmények: az ókori Keletet idéző pártázat, népies-magyaros szecesszió

DIE ORTHODOXE SYNAGOGA IN DER KAZINCZY UTCA

1909 kam unter der Leitung der Autonomen Orthodoxen Jüdischen Gemeinde Pest die Idee auf, eine weitere Synagoge zu bauen. Auf dem schmalen Grundstück mit Blick auf die Straßen Kazinczy und Dob wurde zwischen 1911 und 1913 nach den Entwürfen von Béla und Sándor Löffler ein Ensemble errichtet, das aus einer Synagoge, einem Gemeindeamt, einem Festsaal, einer Kindergarten-Schule, einem Metzgerstuhl, einer koscheren Küche, einem Restaurant und einem Ritualbad besteht. Es fungiert innerhalb des ehemaligen jüdischen Viertels als orthodoxes Gemeindezentrum. Das Haupttor der Synagoge öffnet sich von der Straßenlinie etwas weiter innen, aus einer kleinen Raumerweiterung, was das Gebäude trotz der engen Gasse monumental erscheinen lässt. Die Nebengebäude sind an zwei Seiten in asymmetrischer Anordnung aufgereiht, unter denen man durch Wagentore in den Innenhof gelangt.

Die Synagoge in der Kazinczy utca ist gemäß dem orthodoxem Ritus gestaltet: Im Inneren erhebt sich in traditioneller Anordnung in der Mitte des Platzes das Tora-Leser-Podest, und es gibt eine zweistöckige Galerie für Frauen, deren Brüstung durch ein Gitter ergänzt ist. Diese Mechica wurde einst sogar durch einen Vorhang ergänzt, um zu verhindern, dass betende Männer im Erdgeschoss diejenigen sehen, die auf der Galerie sitzen. Die Galerien wurden aus Stahlbeton ausgeführt, was diese Synagoge zu einem Vorläufer moderner Architektur macht. Die einfachen, aber etwas robusten Formen werden durch die zarten Verzierungen gelöst: die farbigen Kunstmarmorflächen um den in die Ostwand eingelassenen Tora-Schrank; Oberlichtfenster, die das Gewölbe durchbrechen und kunstvoll gestaltete Möbel. Die Formwelt des Extérieurs und Intérieurs ist gleichzeitig im volkstümlichen Jugendstil, der vormodernen Kunst von Béla Lajta folgend, und gleichzeitig orientalisierend mit den wiederkehrenden Steinschnitzereien, die die äußeren Ziegeloberflächen abwechseln. Obwohl der Gebäudekomplex mit den Synagogen in der Dohány utca und der Rumbach Sebestyén utca konkurrieren wollte, passte er sich weitgehend den geschlossenen, intimeren Bedürfnissen der traditionellen Gemeinde an. Nach seinem Bau entstand im jüdischen Viertel von Pest, geöffnet mit Toren und voller Leben, das sogenannte Judendreieck, in dem alle drei heimischen Strömungen in Ungarn würdige Gebetsstätten geboren wurden. Von den vielfältigen ungarischen jüdischen Riten sind in der Hauptstadt nur die chassidischen Gemeinden nicht erschienen.

A KAZINCZY UTCAI ORTODOX ZSINAGÓGA

1909-ben merült fel egy újabb zsinagógaépítés ötlete a Pesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség vezetésében. A Kazinczy és Dob utcákra néző keskeny telkükre egy zsinagógából, hitközségi irodaházból, díszteremből, óvodából-iskolából, mézárszékből, kóser konyhából, étteremből és rituális fürdőből álló együttest emeltek 1911–1913 között Löffler Béla és Sándor építészek tervei alapján. Az együttes ortodox közösségi központként működik az egykori zsidónegyeden belül. A zsinagóga főkapuja az utcavonaltól beljebb, egy kis térbővületből nyílik, ami által az épület a szűk utca ellenére monumentálisnak hat. Két oldalról aszimmetrikus elrendezésben sorakoznak a kísérőépületek, melyek kapuin keresztül a belső udvarba lehet jutni.

A Kazinczy utcai zsinagógát az orthodox rítusnak megfelelően alakították ki: a belsőben hagyományos elrendezésben, a tér közepén emelkedik a Tóraolvasó emelvény. A nők számára kétszintes karzat áll rendelkezésre, melynek mellvédjét farács egészíti ki. Ezt a mehicát egykor még függöny is kiegészítette, hogy megakadályozza a földszinten imádkozó férfiak számára a karzaton ülők láthatását. A karzatok vasbetonból készültek, ami a modern építészet előfutárává avatja ezt a zsinagógát. Az egyszerű, ám kissé robusztus formákat a finom díszítések oldják: a keleti falba sülyesztett Tóraszekrényt körülvevő, színes műmárvány felületek; a dongaboltozatot áttörő, népies virágmintát formázó felülvilágító ablakok és művészi kivitelű bútorzat. A külső és belső formavilág egyszerre népiesen szecessziós, követve Lajta Béla sajátágosan premodern művészetét, és egyszerre orientalizál is a külső téglafelületeket váltó, ismétlődő kőfaragványokkal. Az épületkomplexum versenyre kívánt ugyan kelni a Dohány utcai és Rumbach Sebestyén utcai zsinagógákkal, ám messzemenően alkalmazkodott a hagyományhű közösség zártabb, intimebb igényeihez. Megépültével a pesti, átjárókkal megnyitott és élettel teli zsidó negyedben kialakult az ún. zsidó háromszög, amelyben a hazai három irányzat számára méltó imahely született. A sokszínű magyar zsidó rítusokból a fővárosban csak a hászid közösségek nem jelentek meg.

Adresse: 9025 Győr, Kossuth Lajos utca 5.
Ritus: neolog
Gegenwärtige Funktion: Ausstellungsraum Vasilescu-Sammlung des Römer Flóris Museums für Kunst und Geschichte und Konzertsaal der Fakultät für Kunst der István-Széchenyi-Universität
Baujahr: 1866–1870
Entwurf: Károly Benkó
Erweiterung: 1927, Winterkirche
Stil: orientalisierender Rundbogenstil
Typus: Synagoge byzantinischen Kirchentyps

Cím: 9025 Győr, Kossuth Lajos utca 5.
Ritus: neológ
Jelenlegi funkció: kiállítóter a Römer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Vasilescu Gyűjteménye, és koncertterem a Széchenyi István Egyetem Művészeti Kara működtetésében
Építés éve: 1866–1870
Tervező: Benkó Károly
Bóvítés: 1927, téli templom
Stílus: félköríves romantika, orientalizáló
Típus: bizáncitemplom-típusú zsinagóga

DIE SYNAGOGA IN GYŐR

Die Synagoge in Győr war eines der ersten Beispiele des Synagogentyps im Neolog-Ritus mit der Kuppel in Ungarn, da sie auch mit ihrer freistehenden, stadtbildprägenden Masse Vorreiter war. Der einstigen Tradition des rituellen Badens folgend wurde sie zwischen 1866 und 1870 am Ufer der Rába (Raab) errichtet. Den Entwurf erstellte Károly Benkó, der Vater von István Medgyaszay, der später für seine Stahlbetonarchitektur berühmt wurde und auch eine Zementfabrik betrieb. Neben der Synagoge entstanden auch zwei Gebäudeflügel, die ursprünglich für Schul- und Gemeindezwecke genutzt wurden.

Das Äußere und das Innere der Synagoge von Győr sind verschieden: Die orientalische Gebetshalle, die an die Säulen der Alhambra in Granada erinnert, hüllt sich von außen in einem traditionellen neoromanischen Gewand. Die akzentuierte Kuppel und die vier Ecktürme erinnern zugleich an byzantinische Kirchen. Vorläufer dieses Typs war die von Gottfried Semper entworfene Dresdner Synagoge (1839-1840), an deren Domestizierung die Synagoge in Győr maßgeblich Teil hatte. Sie wurde für eine neologe Gemeinde gebaut, daher befand sich ihre Bima - der Tora-Lese-Podest - auf der Ostseite vor dem reich verzierten Tora-Schrank. Männer konnten im Erdgeschoss, während Frauen auf den zweistöckigen Galerien Platz nehmen.

Der Innenraum mit achteckigem Grundriss war das Ergebnis eines historischen Missverständnisses. Bereits ab dem späten Mittelalter glaubte man, dass die auf dem Tempelberg in Jerusalem stehende Felsenkirche (Omar-Moschee, 7. Jahrhundert) die einstige Kirche Salomos ist. Dieser Mythos ist organischer Bestandteil sowohl der christlichen Theologie, als auch der Kunstgeschichte geworden. Viele katholische Kirchen wollten sich als Rechtsnachfolger der Kirche von Jerusalem identifizieren, unter anderem die Hagia Sophia, der Dom von Florenz und der St.-Peters-Dom in Rom. Diese Form wurde auch in die Synagogenarchitektur des 19. Jahrhunderts übertragen, die dem antiken Heiligtum folgen wollte. Durch den oktogonalen Grundriss entsteht auch eine Unregelmäßigkeit der Galerie im zweiten Stock über dem Tora-Schrank, denn auf diese Weise sitzen Menschen über den Torarollen. Obwohl die Synagogentypen mit vier Ecktürmen und Kuppeln zu Beginn des 20. Jahrhunderts weit verbreitet waren, kehrte der achteckige Grundriss über die Rumbach-Synagoge hinaus nicht mehr zurück.

A GYŐRI ZSINAGÓGA

A győri zsinagóga a kupolás, neológ rítusú zsinagógatípus egyik első magyarországi példája volt, ahogyan úttörő volt szabadon álló, városképileg kiemelkedő tömegével is. A rituális fürdés egykori hagyományát követve a Rába partjára épült 1866–1870 között. Tervezője a később vasbeton építészetről híressé vált Medgyaszay István édesapja, Benkó Károly volt, aki cementgyárat is működtetett. A zsinagóga mellé két épületszárny is készült, melyeket eredetileg iskolai és hitközségi célokra használtak.

A győri zsinagóga külső és belső stílusa eltér egymástól: a keleties, a granadai Alhambra oszlopait idéző imaterem kívülről hagyományos, neoromán köntösbe bújik. A hangsúlyos kupola és a négy saroktorony ugyanakkor a bizánci templomokat idézi. A típus előképe a Gottfried Semper által tervezett drezdai zsinagóga volt (1839–1840), hazai meghonosításában pedig jelentős szerep jutott a győri zsinagógának. Neológ közösség számára épült, így bimája – a Tóraolvasó emelvény – a keleti oldalra került, a díszes Tóraszekrény elé. A férfiak a földszinten, a nők a kétszintes karzatokon foglalhattak helyet.

A nyolcszög alaprajzú belső tér egy történelmi tévedés eredménye volt. Már a késő középkortól kezdve azt hitték ugyanis, hogy a jeruzsálemi Templomhegyen emelkedő Sziklatemplom (Omar-mecset, 7. század) Salamon megmaradt egykori temploma. Ez a mítosz a keresztény teológia és művészettörténet szerves része lett: így jelenik meg pl. Perugino freskóján Jézus és Péter apostol alakja mögött a kupolás épület a római Sixtus-kápolnában. Sok kupolás katolikus templom kívánta önmagát a jeruzsálemi templom jogutódaként azonosítani, többek között az Hagia Sophia, a firenzei Dóm és a római Szent Péter-bazilika. Ezt a formát ültették át az ókori Szentélyt követni akaró 19. századi zsinagógaépítészetbe is. Az oktogonalis alaprajzból adódik az a szabálytalanság is, amit a Tóraszekrény fölött húzódó második emeleti karzat jelent – így ugyanis emberek ülnek a Tóratekercsek fölött. Bár a négy saroktoronyos, kupolás zsinagógatípus igen elterjedt lett a 20. század elejére, a nyolcszög alaprajz azonban a Rumbach-zsinagógán kívül nem tért vissza többé.

Adresse: 410065 Rumänien, Nagyvárád, Kossuth utca 22.
 (Oradea, Strada Independenței 22.)
Ritus: Neologie
Gegenwärtige Funktion: im Besitz der Glaubensgemeinschaft, im Gebrauch der Stadtgemeinde Nagyvárád
Baujahr: 1877–1878
Entwurf: städtischer Hauptarchitekt Dávid Busch
Ausführender: Kálmán Rimanóczy d. Ä.
Anstrich: Mór Horovitz Maler aus Kosice
Renovierung: 2008–2015
Finanzierung: Europäische Union, Programm für grenzüberschreitende Zusammenarbeit Ungarn-Rumänien
Stil: orientalisierender Rundbogenstil, Neo-Renaissance

Cím: 410065 Románia, Nagyvárád, Kossuth utca 22.
 (Oradea, Strada Independenței 22.)
Ritus: neológ
Jelenlegi funkció: hitközségi tulajdonban, Nagyvárád Városi Önkormányzat használatában
Építés éve: 1877–1878
Tervező: Busch Dávid városi főépítész
Kivitelező: id. Rimanóczy Kálmán
Festés: Horovitz Mór kassai festőművész
Felújítás: 2008–2015
Finanszírozás: Európai Unió, Magyarország–Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program
Stílus: félköríves romantika, neoreneszánsz, orientalizáló

DER ZION-TEMPEL IN NAGYVÁRAD/ORADEA

Der sogenannte Zion-Tempel, die für die neologe Gemeinde von Nagyvárád gebaut wurde, gehört zu den Synagogen im byzantinischen Kirchenstil, ähnlich der Synagoge von Győr. Die zentrale Kuppel hebt sich in Anlehnung an die Nürnberger Synagoge (1874, Adolf Wolff) kühn aus ihrer quadratischen Baumassee ab und markiert deutlich den sozialen Ort der damaligen, sich in der Assimilation befindlichen Gemeinschaft. Ebenfalls wurde die Synagoge am Ufer des Körös, die etwa 1000 Personen Platz bietet, ursprünglich in geschlossener Reihe gebaut und ihr romantischer Stil harmonisiert mit dem Stil der umliegenden Gebäude. Repräsentation und Anpassung drückten somit gemeinsam die Absichten der Gemeinschaft aus. Von den achtzehn ehemaligen jüdischen Gotteshäusern in Nagyvárád, die 1940 existierten, ist es bis heute das größte an Größe und Masse.

Der Innenraum der Synagoge ist außerordentlich imposant. Ihre mit Davidsternen verzierte Kuppel ist durch vier Zapfen (Dreipass) mit den gusseisernen Stützsäulen verbunden. Dieses Detail, das sich auf die byzantinische Kirchenarchitektur zurückführen lässt, hatte später großen Einfluss auf den Synagogenarchitekten Lipót Baumhorn, auf dessen Synagoge in Szeged die Zapfen von einer einzigartigen symbolischen Bemalung begleitet wurden. Die Neolog-Synagoge in Nagyvárád lässt sich nicht nur durch den zentralen Grundriss, sondern auch durch den Stil der aus den sechs- und achtzackigen Sternen gebildeten Wandmalereien sogar mit der Renaissance-Architektur in Verbindung bringen. Der Tora-Schrank auf der Ostseite öffnet sich unter einer Reihe von Bögen, seine Umgebung erinnert an die Ikonostase griechisch-orthodoxer Kirchen, gekrönt von einer Orgel als Element der neologen Zeremonie. Die Emporefenster bestehen aus einem (doppelten) Sternmotiv, das sowohl den Einfluss der mittelalterlichen Kirchenarchitektur als auch den romantischen Historismus zeigt, der orientalische Motive in die abendländische Architektur integriert.

Nagyvárád, berühmt für seine Jugendstil- und vormoderne Architektur, hat im letzten Jahrzehnt eine Blütezeit in Bezug auf die professionelle Sanierung und Denkmalpflege erlebt. Der aufwendige Umbau der Synagoge erfolgte unlängst im Rahmen dieses Prozesses, sodass das Gebäude heute ein fester Bestandteil des kulturellen Lebens der Stadt ist. Die örtliche Glaubensgemeinde von etwa 700 Menschen hat die Nutzung des Gebäudes der Stadt überlassen.

A NAGYVÁRADI CIÓN-TEMLOM

A Nagyvárád neológ közössége számára épült ún. Ción-templom a győri zsinagógához hasonlóan a bizáncitemplom-típusú zsinagógák közé tartozik. Négyzetes épülettömegéből merészen emelkedik ki a központi kupola, követve ezzel a nürnbergi zsinagógát (1874, A. Wolff), és markánsan kijelölve az asszimiláció folyamatában lévő hitközség akkori társadalmi helyét. A Körös-parti, mintegy 1000 fő befogadására alkalmas zsinagóga ugyanakkor eredetileg zárt sorú beépítésben állt, és romantikus stílusa harmonizált a környező épületek stílusával. A reprezentáció és az alkalmazkodás tehát egyaránt a közösség szándéka volt. Az 1940-ben létező tizenhét egykori nagyváradi zsidó imaház közül máig ez a legnagyobb méretű és tömegű.

A zsinagóga belső tere rendkívül impozáns. Dávid-csillagokkal díszített kupolája négy csegellyel (ívháromszög) kapcsolódik az öntöttvas tartóoszlopokhoz. Ez a bizánci templomépítészetből eredeztethető részlet a későbbiekben nagy hatással volt Baumhorn Lipót zsinagógaépítésre, akinek szegedi zsinagógáján a csegelyekhez egyedi szimbolikus festés is társult. A nagyváradi neológ zsinagóga formavilága még a reneszánsz építészethez is köthető, nemcsak a centrális alaprajz, hanem a hat- és nyolcágú csillagokból képzett falfestmények stílusa okán is. A keleti oldalon található Tóraszekrény boltívsor alatt nyílik, környezete a görögkeleti ortodox templomok ikonosztázát idézi, melyet a neológ szertartás elemeként orgona honoz. A karzatablakok (kettős) csillagmotívumból állnak, ami egyszerre mutatja a középkori templomépítészet, és a keleties motívumokat a nyugati építészetbe integráló romantikus historizmus hatását.

A szecessziós és premodern építészetéről híres Nagyvárád az elmúlt évtizedben virágkorát élte a műemlékek szakszerű felújításának és értékmegőrzésének tekintetében. A zsinagóga rekonstrukciója ennek a folyamatnak a részeként valósult meg. Az épület mára a város kulturális életének szerves része. A mintegy 700 fős helyi hitközség átengedte az épület használatát a városnak.

Adresse: 6722 Szeged, Jósika utca 6-10.
Ritus: neolog
Funktion: im Gebrauch der Jüdischen Glaubensgemeinde von Szeged
Baujahr: 1899–1903
Entwurf: Lipót Baumhorn
Stil: historisierender Jugendstil
Maße: 48×36 Meter
Höhe: 48,5 Meter
Gerüst: Stahlpfeiler, Backsteinwand, Dachkonstruktion aus Holz

Cím: 6722 Szeged, Jósika utca 6–10.
Ritus: neológ
Funkció: a Szegedi Zsidó Hitközség használatában
Építés éve: 1899–1903
Tervező: Baumhorn Lipót
Stílus: historizáló szecessziós
Méret: 48×36 méter
Magasság: 48,5 méter
Szerkezet: acél pillérek, téglafalazás, fa tetőszerkezet

DIE NEUE SYNAGOGE VON SZEDED UND IHRE ORNAMENTE

Ende des 18. Jahrhunderts ließen sich Juden in der bedeutendsten Stadt der Tiefebene, Szeged nieder. Zu ihrer Glanzzeit um 1920 zählte die Glaubensgemeinde ganze 8000 Mitglieder. Die zwischen 1840 und 1843 erbaute klassizistische Synagoge war bereits Ende des Jahrhunderts recht eng. In dem 1898 ausgeschriebenen Entwurfswettbewerb traten Architekten unterschiedlicher Stilrichtungen gegeneinander an und schlugen sowohl konservativere als auch innovativere Töne an. Der Entwurf im historisierenden Jugendstil von Lipót Baumhorn gewann. Die Maßwerk-Fenstern erinnerten an die Gotik als Symbol religiöser Architektur und die Kuppelturm-Bedeckung an die byzantinische Architektur.

Mit ihren ziegelverkleideten, steingerahmten Fassaden fügt sich die Neue Synagoge in Szeged ähnlich wie die Wohn- und öffentlichen Gebäude des 19. Jahrhunderts gut in das Stadtgefüge ein. Das freistehende Gebäude monumentaler Ausmaße umgeben von einem Garten diente auch als Repräsentation der assimilierten lokalen jüdischen Gemeinschaft, das hohes gesellschaftliches Ansehen erlangt hatte. Seine fast 50 Meter hohe Kuppel und die glockenturmartigen Treppentürme ragen weit über die umliegenden Häuser hinaus. Das Gebäude ist das viertgrößte unter den europäischen Synagogen und wurde vom produktivsten Synagogenarchitekten des Kontinents entworfen.

Der Entstehung des Gebäudes ging unmittelbar das sogenannte Aufnahmegesetz von 1895 voraus, welche die Gleichberechtigung der jüdischen Religion als Konfession erklärte. Dies verlieh dieser großangelegten Konstruktion gesellschaftliche Legitimität. Die Synagoge wurde am 19. Mai 1903, nur sechzig Jahre nach der Einweihung ihres Vorgängers eingeweiht. Neben der Glaubensgemeinschaft nahmen auch Vertreter der Stadtpräfektur und der christlichen Kirchen an der Zeremonie teil und brachten gemeinsam das *Ungarische* der jüdischen Gemeinschaft zum Ausdruck.

Der Neologe-Rabbiner Dr. Immanuel Löw war maßgeblich an der Gestaltung der Synagoge beteiligt und stand nicht nur mit Lipót Baumhorn, sondern auch mit dem Glaskünstler Manó Róth in ständigem Kontakt. In der Vision des Oberrabbiners, der auch Theologe und Botaniker war, ist die Synagoge selbst ein Symbol des Glaubens. Er zog Parallelen zwischen den vier Säulen des Gebäudes und den Prinzipien des Judentums und schrieb sie auf die Zapfen: Tora / Awodah / Gemilut hasadim (Tora / Gottesanbetung / Barmherzige Taten). Die Abschnitte des Gewölbes zeigten Teile der hebräischen Bibel mithilfe floraler Symbole. Die fünf Bücher von Moses werden durch die Wildrose, die ersten Propheten durch die Koloquinte, die späten Propheten durch den Wunderbaum Jonas, den Rizinus, und die Heilige Schrift durch den Walnussbaum des Hohen Liedes repräsentiert. Die Kuppel der Synagoge zeigt den Sternenhimmel und die Offenbarung des Schöpfers. Die 24 Abschnitte zeigen auch die 24 Stunden des Tages an. Der Oberrabbiner hat auch in den Garten der Synagoge ausschließlich biblische Pflanzen bestellen lassen.

Die zehn Fenster im Erdgeschoss zeigen den jährlichen Festkreis des Judentums. Darstellungen von Menschen und Tieren wurden gemieden, aber das Sonnenlicht scheint durch die Glasbilder der Pflanzen und Gegenstände, welche mit den einzelnen Festen verbunden sind. Die Anordnung der Fenster wurde vom Oberrabbiner selbst entworfen, und der mündlichen Überlieferung nach versammelte sich die Gemeinde an einem bestimmten Feiertag vor dem entsprechenden Fenster. Sowohl die vom Hochwasser überflutete alte als auch die neue Synagoge, wurde auf dem Westportalfenster dargestellt, und auch das freimaurerische Symbol von Baumhorn ist sichtbar. Die Dekoration der neuen Synagoge in Szeged ist einzigartig, da die Ornamente mit der Funktion des Gebäudes im Allgemeinen nicht in Zusammenhang standen. In Szeged entstand jedoch aus der Zusammenarbeit des Oberrabbiners und des Architekten ein Werk symbolischen Inhaltes. Das Äußere wurde vor kurzem renoviert, und die Rekonstruktion des Inneren der Synagoge lässt noch auf sich warten.

Programmgeber: Dr. Löw Immanuel Oberrabbiner
Entwurf: Lipót Baumhorn
Dekormalerei: Adolf Götz, Budapest
Fenster mit Glasmalerei: Manó Róth, Budapest
Pendentifaufschriften: Sándor Poór, Szeged
Deckendekoration: die Bücher der hebräischen Bibel
Fensterprogramm: die Feste des Judentums
Äußere Renovierung: 2012–2018, Architekten Tamás König und Péter Wagner, Ferenc Dávid Kunsthistoriker

Programadó: dr. Löw Immanuel főrabbi
Tervező: Baumhorn Lipót
Diszítőfestés: Götz Adolf, Budapest
Ólomüveg ablakok: Róth Manó, Budapest
Csegelyfeliratok: Poór Sándor, Szeged
Mennyezetdekoráció: a héber Biblia könyvei
Ablaküvegek témája: a zsidóság ünnepei
Külső felújítás: 2012–2018, König Tamás és Wagner Péter építészek, Dávid Ferenc művészettörténész

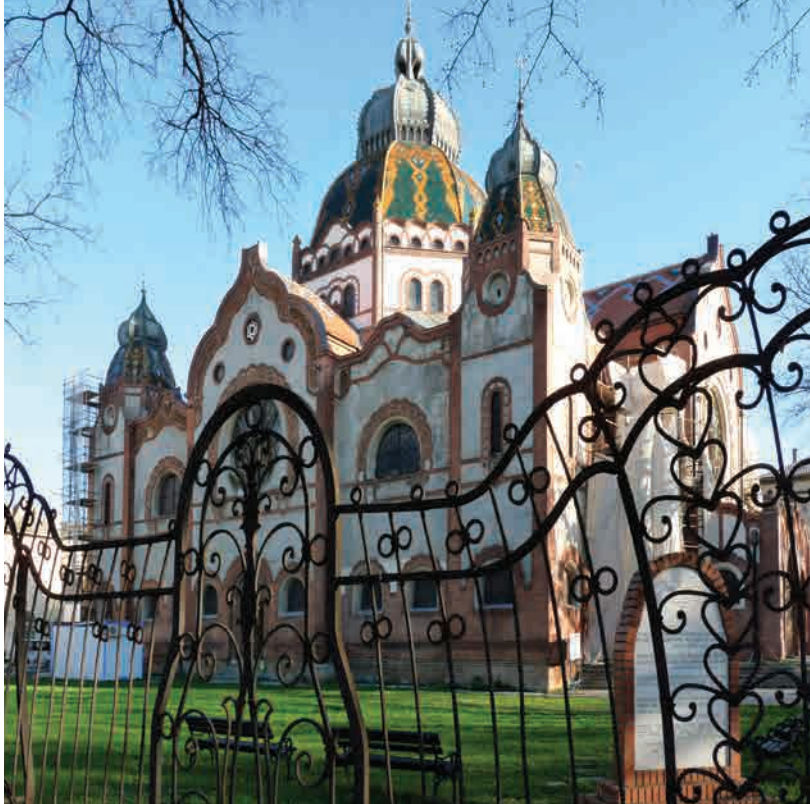
A SZEDEDI ÚJ ZSINAGÓGA ÉS DÍSZÍTÉSE

Az Alföld legjelentősebb nagyvárosában, Szegeden a 18. század végén telepedtek meg a zsidók, és fénykorában, 1920 körül mintegy 8000 tagot számlált a hitközség. Az 1840–1843 között épült klasszicista zsinagóga a század végére már igencsak szűkös volt. Az 1898-ban kihirdetett tervpályázaton versenyre keltek egymással a különböző stílusban alkotó építészek, akik konzervatívabb és újítóbb hangot is megütöttek. Baumhorn Lipót historizáló szecessziós terve nyert, mely mérnöves ablakaival a vallásos építészet szimbólumaként a gótikát, kupolás-tornyos lefedésével pedig a bizánci építészetet idézte. Téglaborítású, kőkereteléses homlokzataival a szegedi új zsinagóga jól illeszkedett a városszövetbe, hasonlóan a 19. századi lakó- és középületekhez. A szabadon álló, monumentális méretű, kerttel körülvett épület az asszimilálódott, magas társadalmi presztízst elért helyi zsidóság reprezentációját is szolgálta. Közel 50 méter magas kupolája és harangtoronyhoz hasonló lépcsőtornyai messze a környező házak fölé emelkednek. Az épület a negyedik legnagyobb az európai zsinagógák sorában, tervezője pedig a legtermékenyebb zsinagógaépítész volt a kontinensen.

Az épület létrejöttét közvetlenül megelőzte az 1895-ös ún. *receptíós törvény*, mely kimondta a zsidó vallás mint felekezet egyenjogúságát. Ez társadalmi szinten létjogosultságot biztosított ennek a nagyszabású építkezésnek. A zsinagóga avatására 1903. május 19-én, éppen hatvan évvel elődje avatása után került sor. A hitközségen kívül a városi előljáróság és a keresztény felekezetek képviselői is részt vettek az ünnepségen, és közösen hangoztatták a zsidóság *magyarságát*.

Dr. Löw Immanuel reformrabbi jelentős részt vállalt a zsinagóga tervezésében, és folyamatos kapcsolatban állt nemcsak Baumhorn Lipóttal, de még Róth Manó üvegművessel is. A vallástudós és botanikus főrabbi víziójában a zsinagóga magának a hitnek a szimbóluma. Az épület négy tartópillérét megfeleltette a judaizmus alapelveinek, és fel is íratta azokat a csegelyekre: Tóra / Ávodá / Gmilut hasadim (Tóra / istentisztelet / kegyes cselekedetek). A boltozatszakaszokon a héber Biblia egyes részeit ábrázolták virágszimbolika segítségével. Mózes öt könyvét a vadrózsa, az első prófétákat a sártök, a kései prófétákat Jónás csodafája, a ricinus; az Íratokat pedig az Énekek Éneke diófája jelképezi. A zsinagóga kupolája a csillagos égboltot, egyben a Teremtő kinyilatkoztatását jeleníti meg. 24 cikkelye a nap 24 óráját is jelzi.

A földszinti tíz ablak a zsidóság éves ünnepkörét mutatja be. Az ember- és állatábrázolást kerültk, azonban az egyes ünnepekhez kapcsolódó növények és tárgyak üvegképein varázslatosan süt át a napfény. Az ablakok elrendezését maga a főrabbi tervezte meg, s a szájhagyomány szerint az adott ünnepkor a közösség a vonatkozó ablak előtt gyűlt össze. A nyugati karzatablakon ábrázolták mind az árvíztől elborított régi, mind az új zsinagógát, és ugyanitt Baumhorn szabadkőműves jelképe is látható. A szegedi új zsinagóga dekorációja egyedülálló, hiszen a díszítőművek tartalmilag általában nem kapcsolódtak az épületek funkciójához. Szegeden a főrabbi és az építész együttműködéséből egy szimbolikus jelentéssel felruházott alkotás született. A külsőt a közelmúltban felújították, a zsinagóga belső rekonstrukciója még várat magára.

Adresse: 24000 Serbien, Szabadka, Jakab és Komor tér 6. (Subotica, Trg Jakaba i Komora 6.)

Ritus: neolog

Gegenwärtige Funktion: Kultur und Tourismus

Baujahr: 1901–1903

Entwurf: Marcell Komor und Dezső Jakab

Stil: ungarischer Jugendstil

Kapazität: ca. 1500 Personen

Maße: 45×22 Meter

Höhe der Kuppel: 38 Meter

Cím: 24000 Szerbia, Szabadka, Jakab és Komor tér 6. (Subotica, Trg Jakaba i Komora 6.)

Ritus: neológ

Jelenlegi funkció: kulturális és turisztikai

Építés éve: 1901–1903

Tervező: Komor Marcell és Jakab Dezső

Stílus: magyaros szecessziós

Kapacitás: kb. 1500 fő

Méret: 45×22 méter

Kupolamagasság: 38 méter

DIE SYNAGOGA IN SZABADKA/SUBOTICA UND IHRE REKONSTRUKTION

Die jüdische Gemeinde der konfessionell und ethnisch vielfältigen Stadt Szabadka (heute Subotica, Serbien) siedelte sich Ende des 18. Jahrhunderts an, und um 1900 zählte sie bereits 3000 Mitglieder. Der Bau der neologen Synagoge in Szabadka stand Anfang der 1890er Jahre auf der Tagesordnung, trat jedoch in die Realisierungsphase erst ein, nachdem der Entwurf von Marcell Komor und Dezső Jakab in Szeged abgelehnt wurde. In Szabadka wurde der Entwurf der Synagoge im ungarischen Jugendstil mit Freude begrüßt und der Bau begann im Jahr 1901. Die Gemeinde von Szabadka konkurrierte ständig mit den Szegediner: Der vorgelegte Bauplan des Architektenpaares für die Synagoge in Szeged, die dort den zweiten Platz belegte, wurde in Szabadka verwirklicht. Im Herbst 1902 wurde das damals noch schmucklose Gebäude bereits verwendet, um ihre Szegediner Glaubensbrüder zu überholen. Die feierliche Einweihung fand jedoch erst im September 1903 statt.

Die auch international anerkannte Synagoge im ungarischen Jugendstil erwies sich als stilbildend in der Stadt. Die Architekten Komor und Jakab haben bewusst ungarische Volksmotive verwendet, um diese mit jüdischen Traditionen zu verbinden. „*Der Architekt, der seinen Entwurf nicht im Stile seiner Zeit gestaltet, begeht eine Sünde.*“ – schrieb Jakab später. Mit dieser Wende erreichte die Synagogenarchitektur nach der orientalistisch-romantischen Stilsuche des 19. Jahrhunderts eine weitere Stufe jüdischer Selbstdarstellung. Die Gemeinde brachte ihr jüdisches Wesen zum Ausdruck, indem sie eine bedeutende, repräsentative Synagoge im Stadtbild schufen und ihre Nationalität mit Motiven betonten, die aus der Folklore zur bürgerlichen Kunst erhoben wurden. Der künstliche Verschluss der Kuppel ähnelt formal der während der Zeremonien verwendeten, mit Granatäpfeln gemusterten Tora-Krone. Das Gebäude war ein derart lauter Erfolg, dass zwischen 1908 und 1912 das Architektenpaar mit dem Entwurf des Rathauses von Szabadka beauftragt wurde.

Das Innere der Synagoge mit quadratischem Grundriss öffnet sich dank der Doppelsäulenpaare wie ein Zelt, auch die Kuppel symbolisiert das antike Wüstenzelt der Juden. So weicht also die räumliche Längserfahrung, die an christliche Kirchen erinnert (siehe Synagoge in der Dohány utca) und übergibt ihren Platz der Zusammengehörigkeit der Gemeinschaft. Die achteckige Innenkuppel hat ihre bisher übliche Halbkugelform verlassen und ist organisch gestaltet worden. Auch die stählerne Tragkonstruktion ist nur mit Gips verputzt, was die Synagoge von Szabadka zu einem Vorreiter gemacht hat. Der byzantinische Grundriss birgt in Wirklichkeit einen quadratischen Innenraum. In den in den Ecken ansteigenden Türmen führen Treppen zur Galerie. Ursprünglich waren für die Fassaden glasierte Zsolnay-Ornamente ähnlich dem Budapester Museum für Angewandte Kunst vorgesehen, aber aus Geldmangel blieben die für den vorübergehenden Gebrauch bestimmten Pyrogranit-Dekorationselemente erhalten.

Die Rekonstruktion des Gebäudes dauerte ganze 40 Jahre. Ab den 1970er Jahren wurden konservatorische Arbeiten durchgeführt, welche schleppend vorangingen. Im Jahr 1989 wurde auch die Aufnahme in die UNESCO-Welterbestätten vorgeschlagen, das Verfahren jedoch wurde ausgesetzt. Die Renovierung wurde von mehreren Organisationen unterstützt, darunter der Stadtrat, Ministerien, World Monuments Watch (New York) und die Rothschild Foundation Hanadiv Europe. Im Jahr 2014 stand der ungarische Staat mit finanzieller und fachlicher Unterstützung hinter dem Wiederaufbau und so wurde es möglich, die Arbeiten abzuschließen. Nach der Außensanierung und den notwendigen technischen Eingriffen wurde auch der komplette Innenanstrich erneuert. Das Gebäude wirbt jetzt in seiner ganzen Pracht: *Liebe deinen Nächsten wie dich selbst / Liebe den Ewigen, deinen Gott.*

Ausführung: 2012–2017

Investoren: Die Regierung Ungarns, Autonome Provinz Vojvodina der Republik Serbien, Stadt Subotica

Abwickler: Ungarischer Nationalrat, Szabadka

Kooperationspartner: Jüdische Glaubensgemeinde von Szabadka, Generalkonsulat Ungarns in Szabadka

Ausführende: Yumol Kft. - Szabadka,

Mega-Logistic Zrt. - Budapest

Bauleitung: Andrea Fehér, Yumol Kft.

Denkmalschutzbehörde: Institut für Denkmalschutz der Republik – Belgrad, Interkommunales Institut für Denkmalschutz – Szabadka

Fachkonsulenten: Zsuzsanna Máté - Forster Zentrum, Budapest; Judit Tamási– Ministerium

für auswärtige Angelegenheiten und Handel, Budapest

Koordination: Branislav Čopić, Bauingenieur, Support Kft. Szabadka

Kivitelezés: 2012–2017

Beruházó: Magyarország Kormánya, Szerbia Köztársaság Vajdasági Autonóm Tartomány, Szabadka Város

Bonyolító: Magyar Nemzeti Tanács, Szabadka

Közreműködők: Szabadkai Zsidó Hitközség, Magyarország Szabadkai Főkonzulátusa

Kivitelező: Yumol Kft. – Szabadka, Mega-Logistic Zrt. - Budapest

Építésvezető: Fehér Andrea, Yumol Kft.

Műemlékvédelmi hatóság: Köztársasági Műemlékvédelmi Intézet – Belgrad,

Községközi Műemlékvédelmi Intézet – Szabadka

Szakmai konzulensek: Máté Zsuzsanna – Forster Központ, Budapest,

Tamási Judit – Külgazdasági és Külügyminisztérium, Budapest

Koordinátor: Branislav Čopić, építőmérnök, Support Kft. Szabadka

A SZABADKAI ZSINAGÓGA ÉS REKONSTRUKCIÓJA

A felekezeti és nemzetiségileg sokszínű Szabadka zsidó közössége a 18. század végén telepedett meg, majd 1900 körül már 3000 főt számlált. A szabadkai neológ zsinagóga építése az 1890-es évek elejétől napirenden volt, ám a megvalósulás fázisába azután lépett, miután Komor Marcell és Jakab Dezső tervét a szegedi zsinagóga megtervezésére kiírt pályázaton elutasították. Szabadkán örömmel fogadták a magyaros szecessziós stílusú zsinagógatervet, és 1901-ben megkezdődött a kivitelezés. A szabadkai közösség folyamatosan versenyzett a szegediekkel: az építészpáros Szegedre beadott zsinagógatervét, mely ott második helyezést ért el, Szabadkán kivitelezték. 1902 őszén az akkor még dísztelen épületet használatba is vették, hogy megelőzzék szegedi hittestvéreiket. Az ünnepélyes avatásra viszont csak 1903 szeptemberében került sor.

A nemzetközileg is elismert, magyaros szecessziós zsinagóga stílussteremtőnek bizonyult a városban. Komor és Jakab építészek szándékosan nyúltak a magyar népi motívumokhoz, hogy ötvözzék azokat a zsidó hagyományokkal. „*Bűnt követ el az az építész, aki nem korának stílusában tervez*” – írta később Jakab. Ezzel a fordulattal a zsinagógaépítést a zsidó önkifejezés újabb állomásához érkezett a 19. századi keleties, romantikus stíluskeresés után. A közösség kifejezésre juttatta zsidó mivoltát, hiszen városképileg jelentős, reprezentatív zsinagógát hoztak létre, és nemzetiségüket is hangsúlyozták a folklórból a polgári művészetbe emelt motívumokkal. Az íves téglaszalagok és mázas kerámia virágminták arról tanúskodnak, hogy a tervezőket mesterük, Lechner Ödön magyaros törekvései ihlették. A kupola míves záródása a szertartások során használt, gránátalmát mintázó Tórákoronával mutat formai rokonságot. Az épületnek olyan zajos sikere lett, hogy 1908–1912 között az építészpárossal terveztették meg a szabadkai Városházát is.

A négyzetes alaprajzú zsinagóga belső tere a kettős pillérpárokhoz köszönhetően sáterszerűen megnyílik, s a kupola is a zsidók ókori sivatagi sátrát szimbolizálja. Eltűnik tehát a keresztény templomokat idéző hosszanti térélmény (lásd Dohány utcai zsinagóga), és átadja helyét a közösség együtvé tartozásának. A nyolcszögű belső kupola elhagyta a korábban megszokott félgömb-formát, és szerkezetének köszönhetően organikus kikezdésű lett. Az acél tartószerkezetet is csupán gipsz borítja, amivel a szabadkai zsinagóga úttörő volt. A görögkereszt alaprajz a valóságban egy négyzetes belső teret rejt. A sarkokon magasodó tornyokban lépcsőházak vezetnek a karzatra. Eredetileg a budapesti Iparművészeti Múzeumhoz hasonló mázas Zsolnay-díszeket szántak a homlokzatokra, de pénzühiány miatt az ideiglenesnek szánt pirogránit díszítőelemek maradtak meg.

Az épület rekonstrukciója mintegy 40 éven keresztül tartott. Az 1970-es évektől kezdve végeztek állagmegóvó munkálatokat, melyek vonatottan haladtak. 1989-ben az UNESCO Világörökségi értékek közé való felvételét is javasolták, de a folyamat félbemaradt. A felújítást több szervezet támogatta, köztük a város képviselőtestülete, minisztériumok, a World Monuments Watch (New York) és a Rothschild Hanadiv Alapítvány. 2014-ben a magyar állam anyagi és szakmai támogatással is a rekonstrukció mögé állt, és így lehetővé vált a munkálatok befejezése. A külső felújítás és a szükséges gépészeti beavatkozások után a belső tér teljes kifestése is megújult. Az épület mára teljes pompájában ragyogva hirdeti: *Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat / Szeresd az Örökkévalót, a te Istenedet.*

Adresse: 21000 Újvidék, Serbien, Jevrejska 7–11.
(Novi Sad, Jevrejska 7–11.)
Ritus: Neologie
Gegenwärtige Funktion: Konzert- und Ausstellungsraum
Baujahr: 1905–1909
Architekt: Lipót Baumhorn
Rekonstruktion: 1985–1987
Stil: protomoderner, geometrisierender Jugendstil
Maße: 52,1×25,7 Meter
Höhe der Kuppel: 40,2 Meter

Cím: 21000 Újvidék, Szerbia, Jevrejska 7–11.
(Novi Sad, Jevrejska 7–11.)
Ritus: neológ
Funkció: koncert- és kiállítóterem
Építés éve: 1905–1909
Tervező: Baumhorn Lipót
Rekonstrukció: 1985–1987
Stílus: geometrizáló szecessziós, protomodern
Méret: 52,1×25,7 méter
Kupolamagasság: 40,2 méter

DIE SYNAGOGA VON ÚJVIDÉK / NOVI SAD

An der Hauptstraße zum Stadtzentrum, auf der ehemaligen Judenstraße, erhebt sich das Ensemble aus Synagoge, Gemeindehaus und Schule, das die jüdische Gemeinde in Novi Sad Anfang des 20. Jahrhunderts bauen ließ. Der Gebäudekomplex ist in einer geschlossenen Reihe gebaut: Neben der in der Mitte ansteigenden Synagoge sind die Begleitgebäude im Stil der Synagoge symmetrisch angeordnet. Dieser Stil war sowohl im Oeuvre des Architekten Lipót Baumhorn (1860–1932) als auch bei den ungarischen Vertretern des Genres neuartig. Inspiriert vom ungarischen Jugendstil von Ödön Lechner nehmen die Ziegelbänder hier eine eher eckige Form an und bilden ein Raster. Eines der ersten Werke des späten, geometrisierenden Jugendstils ist die Synagoge von Novi Sad, die zusammen mit den Ziegelsteinen auf den Giebeln und den kubischen, klaren Massen bereits in die Richtung moderner Architektur weist.

Lipót Baumhorn, der Architekt, der die meisten Synagogen Europas, unter ihnen die Synagoge von Szeged entwarf, entwarf im Jahr 1905 auch das Ensemble in Novi Sad. Es war die erste protomoderne Schöpfung unter den von ihm entworfenen 26 Synagogen, die in den folgenden Jahren viele Anhänger fand. Hinter dem progressiven Äußeren verbirgt sich ein eher traditionelles Interieur, dessen betonte Elemente die zentrale Glaskuppel und der Tora-Schrank sind, der eine verkleinerte Nachbildung der äußeren Kuppel bildet. Die Bima (Tora-Leseplattform) wurde an der Ostseite der neologen Gebetshalle platziert, und auf dem Orgelvorbau befindet sich eine besonders lebensechte, aber holzgeschnitzte und bemalte Pseudo-Orgel. Die Buntglasfenster im Obergeschoss zeigen einen Lebensbaum, und in einem der Rosettenfenster, das an mittelalterliche Architektur erinnert, glänzt das Monogramm des Architekten. Die teilweise restaurierte Synagoge dient heute als Konzertsaal.

In den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts verbreitete sich in Ungarn die Synagoge byzantinischen Kirchentyps mit einer Kuppel und Treppentürmen. Der einflussreichste Vertreter der Gattung war Baumhorn, der von Rijeka über Timișoara, Brașov, Satu Mare, Lučenec und Liptovský Mikuláš bis Murska Sobota im Stadtbild bedeutende Synagogen baute. Ähnlich zu seinen Vorgängern, wie z.B. Károly Benkó, der die Synagoge in Győr entwarf, ging er vom Reformsystem der deutschen Synagogenarchitektur aus und entwickelte um die Jahrhundertwende eine besondere Form und Stilistik (z.B. die Neue Synagoge in Szeged). Nach dem Ersten Weltkrieg wurden die Synagogengebäude wieder versteckter, ohne Kuppel gebaut. Am Ende seines Lebens beschwor Baumhorn in Gyöngyös noch einmal den Geist des assimilierten Judentums, doch die orientalisch anmutende, mit halbkugelförmiger Kuppel versehene Synagoge wurde bereits mit einer Stahlbetonplatte als bauliche Neuerung errichtet (1930–1931).

AZ ÚJVIDÉKI ZSINAGÓGA

A városközpontba vezető főútvonalon, az egykori Zsidó utcán emelkedik az a zsinagógából, hitközségi székházból és iskolából álló együttes, amit az újvidéki zsidó hitközség építtetett a 20. század elején. Az épületkomplexum zárt sorú beépítésben áll: a középben emelkedő zsinagóga mellett szimmetrikusan helyezkednek el a zsinagóga stílusával megegyező kísérőépületek. Újszerű volt ez a stílus mind a tervező Baumhorn Lipót életművében (1860–1932), mind a műfaj magyarországi képviselői között. A Lechner Ödön magyaros szecessziója ihlette téglaszalagok itt szögletesebb formát öltenek, és raszterhálót alkotnak. A kései, geometrizáló szecesszió egyik első alkotása az újvidéki zsinagóga, mely az oromzatokon elhelyezett téglapontozással és a kubusos, letisztult tömegekkel együtt már a modern építészet felé mutat.

Baumhorn Lipót, a szegedi zsinagóga tervezője, egyben Európa legtöbbet tervező zsinagógaépítésze 1905-ben tervezte az újvidéki együttest. A 26 általa tervezett zsinagógából az első protomodern alkotás volt ez, melynek a következő években számos követője akadt. A progresszív külső mögött hagyományos belső tér van, melynek hangsúlyos eleme a középső üvegkupola és a külső kupola kicsinyített mását formázó Tóraszekrény. A neológ ritusú imaterem keleti oldalára került a bima (Tóraolvasó emelvény), a karzaton pedig a megszólalásig élethű, ám fából ácsolt, festett orgona-utánzat áll. Az emeleti ólomüveg ablakok életfát ábrázolnak, a középkori építészetet idéző rózsaaalakok egyikében pedig az építész monogramja ragyog. A részlegesen helyreállított zsinagóga ma koncertteremként üzemel.

A 20. század első évtizedeiben a kupolás, lépcsőtornyos bizáncitemplom-típusú zsinagóga széles körben elterjedt Magyarországon. A műfaj legnagyobb hatású képviselője Baumhorn volt, aki Fiumétől Temesváron, Brassón, Szatmárnémetin, Losoncon és Liptószentmiklóson át egészen Muraszombatig felépítette városképileg is jelentős zsinagógáit. Elődeihez, pl. a Győrbe zsinagógát tervező Benkó Károlyhoz hasonlóan, a német zsinagógaépítész reformrendszeréből indult ki, és a századfordulóra sajátos formát és stílust alakított ki (pl. Szeged új zsinagóga). Az első világháborút követően a zsinagógaépületek újra rejtőzködébbek lettek, kupola nélkül épültek. Baumhorn élete végén Gyöngyösön még egyszer megidézte az asszimilált zsidóság szellemét, ám a keleties stílusú, félgömb-kupolás zsinagóga a szerkezeti újjátásként már vasbeton födémrel épült (1930–1931).

Adresse: 1086 Budapest, Teleki László tér 22.
Ritus: ortodox, sephardisch
Funktion: im Gebrauch der Autonomen Orthodoxen Jüdischen Gemeinde Ungarns
Baujahr: 1895 (dreistöckiges Mietshaus)
Umgestaltung: um 1904 (Verbindung zweier Wohnungen im Erdgeschoss zum Gebetshaus)
Inbetriebnahme-Genehmigung: 1911 (Ersatz-Gebetshaus mit einer Kapazität von 160 Personen)
Entwurf: Mátyás Makovsky, Baumeister
Maße: ca. 150 qm
Kapazität: ca. 80 Personen

Cím: 1086 Budapest, Teleki László tér 22.
Ritus: ortodox, szefárd
Funkció: a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség használatában
Építés éve: 1895 (háromszintes bérház)
Átalakítás: 1904 körül (földszinti két lakás összenyitása imaházzá)
Használatbavételi engedély: 1911 (160 férőhelyes pótimaház)
Tervező: Makovsky Mátyás, építetű
Méret: kb. 150 nm
Kapacitás: kb. 80 fő

DAS WOHNUNGSGEBETSHAUS AM TELEKI TÉR

Der Teleki tér und seine Umgebung sind eines der vergessenen jüdischen Viertel von Budapest. In der benachbarten Salgótarjáni utca befindet sich der geschlossene Friedhof, der zum Denkmal erklärt wurde. In den 1920er Jahren wurde in der Nagy Fuvaros utca eine Synagoge eingerichtet. In der Magdolna utca befand sich das religiöse Zentrum der orthodoxen jüdischen Gemeinschaft: eine Metzgerei, eine Schule und ein Ritualbad. Auch Sándor Scheiber, der weltberühmte Gelehrtenrabbiner der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, der Generaldirektor der Hochschule für Rabbiner, lebte in diesem Stadtteil. Auf dem Teleki tér war der Kaffee-Messladen der Mutter des berühmten Fotografen André Kertész.

Im VIII. Bezirk von Budapest, im Herzen des Viertels, in Józsefváros, neben dem Markt des Teleki tér, öffnet sich aus dem Inneren eines Wohnhauses ein kleines orthodoxes Gebetshaus. Es entstand Anfang des 20. Jahrhunderts, um 1904, durch die Verbindung zweier Wohnungen. Sie ist eine der letzten erhaltenen Wohnungs-Synagogen, von denen Mitte des 19. Jahrhunderts Hunderte in der Stadt betrieben wurden. Wohnungs-Synagogen haben sich traditionell in der Hauptstadt und in großen ländlichen Städten entwickelt. Ihre Funktion bestand in erster Linie darin, Zeremonien während der großen Feste zu beherbergen, da selbst in den größeren Synagogen nicht genügend Platz für die jüdische Gemeinde war. Wegen ihres intimen Interieurs waren sie attraktiv für die Gläubigen, die aus der Gegend hierherkamen, um zu beten. Im Gegensatz zu den großen Synagogen mit volkreicher Gemeinde wurden in diesen kleinen Gemeinden die dort betenden Männer häufiger eingeladen, die Tora zu lesen, was eine große Ehre bedeutet Diese kleinen „privaten“ Gebetshäuser wurden jedoch für die Stadtverwaltung nicht ausreichend kontrolliert, sodass sie eher die Errichtung größerer, luftigerer und transparenterer Gebäude unterstützte.

Auf dem Teleki tér, in der einzigen Wohnungs-Synagoge, die heute in Betrieb ist, wird der Gottesdienst nach sephardischem Ritus abgehalten. Die Synagoge wird auch „Chortkovi“-Synagoge genannt, nach der Stadt Czertkó in der heutigen Ukraine, aus der möglicherweise die chassidischen Gründer des Gebetshauses stammen. Die Gemeinde ist stolz darauf, dass ihr Gebetshaus sogar während des Zweiten Weltkriegs in Betrieb war. Ihre bisher längste Schließung fand während der Covid-19-Pandemie statt. Ihre Einrichtung besteht aus originalen, einfachen Holzmöbeln; Sie ist mit einem Tora-Schrank, einer Bima (Lesetisch), einem Omed (Gebetsständer) und einem Frauentrenngeländer mit Vorhängen ausgestattet. Die Wandmalerei ist mit verschiedenen gemusterten Schablonen gestaltet und erinnert an Wohnräume des frühen 20. Jahrhunderts.

A TELEKI TÉRI LAKÁSIMAHÁZ

A Teleki tér és környéke Budapest egyik elfeledett zsidónegyede. A szomszédos Salgótarjáni utcában található a lezárt, műemlékké nyilvánított temető. A Nagy Fuvaros utcában az 1920-as években alakították ki egy zsinagógát. A Magdolna utcában az ortodox zsidóság vallási központja: mészárszék, iskola és rituális fürdő működött. Scheiber Sándor, a 20. század második felének világhírű tudós rabbija, a rabbiképző főigazgatója is ebben a negyedben lakott. A Teleki téren volt a híres fotós, André Kertész édesanyjának kávémerő üzlete.

Budapest VIII. kerületének szívében, Józsefvárosban, a Teleki téri piac mellett álló bérház földszintjén nyílik egy kis ortodox imaház. Két lakás összenyitásával alakították ki a 20. század elején, 1904 körül. Egyike az utolsó megmaradt lakászsinagógáknak, melyekből a 19. század közepén még több száz működött a városban. A lakászsinagógák hagyományosan a fővárosban és a vidéki nagyvárosokban alakultak ki. Funkciójuk elsősorban a nagy ünnepek alatti szertartási részvétel volt, hiszen még a nagyobb zsinagógákban sem volt elegendő hely a zsidó közösségnek. Intim belső terük miatt vonzóak voltak a hívek számára, és a környékről idejártak imádkozni. A nagy, népes közönségű zsinagógákkal ellentétben ezekben a kis közösségekben az ott imádkozó férfiakat gyakrabban hívták fel a megtiszteltetésnek számító Tóraolvasáshoz. A városi hatóságok számára azonban nem voltak megfelelően kontrollálhatóak ezek a kis „magán”-imaházak, így a városvezetés inkább a nagyobb, szellősebb, átlátható épületek emelését támogatta.

A Teleki téri, ma egyedülként működő lakásimaházban szefárd ritus szerint folyik az istentisztelet. A zsinagógát „csortkovi” zsinagógának is nevezik, a mai Ukrajna területén található Czertkó városka után, ahonnan az imaházat alapító haszidok származhattak. A közösség büszke rá, hogy imaháza még a második világháború alatt is végig működött. Eddigi leghosszabb bezárására a Covid19 járvány alatt került sor. Berendezése eredeti, egyszerű fabútorokból áll; felszerelése a Tóraszekrény, a bima (felolvasóasztal), az oméd (előimádkozó állvány), valamint a nőket elválasztó, elfüggönyözött korlát. Falfestése különféle mintás sablonokkal készült, és a 20. század eleji lakásbelsőket idézi.

Adresse: 1074 Budapest, Dohány utca 2.
Ritus: neolog
Funktion: Gebetsaal der Jüdischen Gemeinde Budapest
Baujahr: 1931
Entwurf: József Vágó, Ferenc Faragó
Stil: orientalisierende Moderne
Kapazität: 186 Personen

Cím: 1074 Budapest, Dohány u. 2.
Ritus: neológ
Funkció: imaterem a Budapesti Zsidó Hitközség fenntartásában
Építés éve: 1931
Tervező: Vágó László, Faragó Ferenc
Stílus: orientalizáló modern
Kapacitás: 186 fő

HELDEN-TEMPEL

Einige Jahrzehnte nach der Vereinigung der Stadt im Jahr 1873 erfuhr das jüdische Viertel von Budapest einen bedeutenden Wandel. Die Wesselényi utca wurde neben der Synagoge in der Dohány utca eröffnet, wodurch die frühere Abgeschiedenheit des Gebäudes aufgehoben wurde und der Blick auf ihre Hauptfassade vom Károly körút aus frei wurde. Um die Jahrhundertwende war geplant, in der Nähe des Parlaments ein Gotteshaus mit großer Kuppel in einer Größenordnung jenseits der Synagoge in der Dohány utca zu bauen, aber 1907 wurde dieser Plan verworfen. Durch einen Grundstückstausch erhielt die Pester Israelitische Glaubensgemeinde von der Stadt ein brachliegendes Grundstück auf dem Gelände des Geburtshauses von Tivadar Herzl, neben der Synagoge in der Dohány utca, auf dem 1931 ein jüdisches Kultur- und Museumshaus errichtet wurde. Das Ensemble folgt dem romantisch-orientalischen Stil der Synagoge und erweckt den Eindruck, als seien die Gebäude aus dem 19. und 20. Jahrhundert gleichzeitig gebaut worden. Im damaligen Hof wurde in der Linie des Tora-Schranks der Großen Synagoge ein Tempel zum Gedenken an die zehntausend im Ersten Weltkrieg gefallenen jüdischen Soldaten errichtet.

Während des Holocaust wurden im Ghetto von Pest etwa 70.000 Menschen eingesperrt. Diejenigen, die an schlechten Bedingungen, Krankheiten und Morden starben, wurden im Hof begraben, der heute der Friedhof der Opfer ist. Im Hof hinter dem Helden-Tempel wurde ein *Gedenkbaum für die Opfer des Holocaust* errichtet, auf dessen Metallblätter die Angehörigen die Namen ihrer Verstorbenen eingravieren können.

Der Helden-Tempel ist ein Gebetsraum modernen Stils. Ihre kubische Masse wird durch ihre halbkugelförmige Kuppel und seine an die Architektur des Nahen Ostens erinnernden Krone gelöst. Die Travertindecke (Süßwasserkalkstein) strahlt eine edle Atmosphäre aus. Die Innenausstattung des Gebäudes ist zurückhaltend, die Verwendung edler Materialien dominiert. Rund um die Kuppel erhielten die Krüge ein goldenes, schuppiges Dekor, und das Licht strömt durch die hohen Maßwerkwfenster. Diese Synagoge war eine der wenigen, aber architektonisch bedeutenden Synagogen, die zwischen den beiden Weltkriegen errichtet wurden. Zur selben Zeit wurde die Synagoge von Gyöngyös (Lipót Baumhorn) gebaut. Vor dem Krieg entstand die letzte moderne Synagoge in Lágymányos, die 1936 von Ede Novák und István Hamburger eingeweiht wurde (XI. Bocskai utca 37).

A HŐSÖK TEMPLOMA

Az 1873-as városegysítés után pár évtizeddel a budapesti zsidónegyed jelentős átalakuláson ment keresztül. A Dohány utcai zsinagóga mellett megnyitották a Wesselényi utcát, ezzel megszűnt az épület korábbi elszigeteltsége, és a Károly körútról is rálátás nyílik főhomlokzatára. A századfordulón még tervezték, hogy az Országház közelébe nagykupolás, léptékében a Dohány utcai zsinagógát is meghaladó imaházat építenek, de 1907-re elvetették ezt a tervet. Egy telekcserével a Pesti Izraelita Hitközség megkapta a várostól a Herzl Tivadar szülőháza helyén, a Dohány utcai zsinagóga szomszédságában megürült telket, melyre 1931-ben zsidó kultúrházat és múzeumot építettek. Az együttes követi a zsinagóga romantikus, keleties stílusát, annak látszatát keltve, hogy a 18. és 19. századi épületek egyszerre épültek. Az akkori diszudvaron, a nagyzsinagóga Tóraszekrényével egy vonalban emléktemplomot emeltek az első világháborúban elhunyt tízezer zsidó katona tiszteletére.

A holokaustt idején a pesti gettóba mintegy hetvenezer embert zártak be. A rossz körülmények, betegségek és gyilkosságok miatt elhunytakat a diszudvarban temették el, mely mára az áldozatok sírkertje. Az udvarban, a Hősök Temploma mögött állították fel *A holokaustt áldozatainak emlékfáját*, melynek fém leveleire a hozzátartozók elhunyt szeretteik nevét vésetik.

A Hősök Temploma modern stílusú imaterem. Kubusos tömegét félgömb kupolája és a Közel-Kelet építészetét idéző pártázata oldja. Travertin (édesvízi mészkő) burkolata nemes hangulatot áraszt. Az épület belső díszítése visszafogott, a nemes anyagok használata dominál. Kupolája körül a csegelyek arany, pikkelyszerű dekorációt kaptak, a fény pedig magas, mérműves ablakokon keresztül jut be. Ez a zsinagóga a két világháború között emelt kevés, de építészetileg jelentős zsinagóga egyike volt. Vele egy időben épült a gyöngyösi zsinagóga (Baumhorn Lipót). A háború előtt utolsóként a Novák Ede – Hamburger István tervezők által jegyzett, modern stílusú, 1936-ban felavatott lágymányosi zsinagóga készült el (XI. Bocskai utca 37).

SCHLUSSWORT

SYNAGOGENARCHITEKTUR IN UNGARN

Das Schicksal der ungarischen Synagogen ist mit der Geschichte Ungarns verflochten. Aus der Zeit vor der Besetzung durch das Osmanische Reich sind nur sehr wenige Synagogen erhalten geblieben. Die Blütezeit der ungarischen Synagogenarchitektur war vom 17. bis zum 19. Jahrhundert: In den zuvor entvölkerten Gebieten konnte sich die jüdische Gemeinschaft vorübergehend und dann dauerhaft niederlassen. 1867 gaben das Emanzipationsgesetz und dann das Religionsgesetz von 1895 den hier lebenden jüdischen Menschen und ihren Gemeinden große Impulse. In diesen zwei Jahrhunderten wurden imposante kirchen- und stadtpalastartige Synagogen gebaut. In den meisten Fällen, sei es eine Kleinstadt, eine Stadt oder die Hauptstadt selbst, wuchsen Gebäude aus dem Boden, die die Stärke der Gemeinde überstiegen und das Ansehen und die Bildung der Gemeinde repräsentierten. Hier wurden Kuppel- und Turmsynagogen gebaut, wobei die technischen Errungenschaften der Zeit verwendet wurden: gegossenes und dann genietetes Eisen; Gips- und Rabitz-Konstruktionen; Gasbeleuchtung und dann Elektrizität. Bei einigen Investitionen erschienen auch populäre Marken der christlichen Kirchenarchitektur: Zsolnay-Dachziegel und Pyrogranit, Angster-Orgel, Glasmalereien von Miksa und Manó Róth. Mit dem Vertrag von Trianon im Jahr 1920 gerieten – ähnlich zu anderen Denkmälern des Landes – viele Synagogen außerhalb der Grenzen Ungarns. Wirtschaftskrisen und der zunehmende Antisemitismus nach dem Ersten Weltkrieg hatten keine positiven Auswirkungen auf die Synagogenarchitektur. Ab den 1920er Jahren wurden nur noch selten Synagogen gebaut. Viele Synagogen und jüdische Gemeinden im Land verschwanden oder wurden entvölkert nach dem Zweiten Weltkrieg. Unter staatlichem Druck verkaufte die jüdische Zentralstelle mehrere Gebäude: Im besseren Fall wurde in den Räumen, die früher als Synagogen fungierten, eine Kultureinrichtung, ein Konzertsaal oder eine Bibliothek installiert, aber andere wurden zu einem Möbelhaus, Fernsehstudio oder Lager. Es gab auch einige, die unter der Vorgabe des Städtebaus abgerissen wurden. Die nach der Wende (1989/1990) erwartete Renaissance ist ausgeblieben. In jüngster Zeit wurde eine Reihe von Synagogen mit staatlicher Unterstützung renoviert. In den letzten 30 Jahren wurde keine neue, imposante Synagoge gebaut, aber im ganzen Land entstanden kleinere Gebetsräume. Mehrere ehemalige, stillgelegte Gebäude hat die jüdische Gemeinde für das Gebet der jüdischen Gemeinde wieder umgeformt.

ZÁRSZÓ

ZSINAGÓGAÉPÍTÉSZET MAGYARORSZÁGON

A magyarországi zsinagógák sorsa szorosan összefonódik Magyarország történelmével. Az Oszmán Birodalom megszállása előtti időszakból igen kevés zsinagóga maradt fenn. A magyar zsinagógaépítészet a 17–19. században élte virágkorát: a korábban elnéptelenedett területeken a zsidóság ideiglenesen, majd véglegesen letelepedhetett. 1867-ben az emancipációs törvény, majd az 1895-ös vallási törvény jelentett nagy lendületet az itt lakó zsidó személyeknek és közösségeiknek. Ebben a két évszázadban impozáns, templom- és városi palotaszerű zsinagógák épültek. Legtöbb esetben – legyen az kistelepülés, város vagy maga a főváros – a közösség erejét meghaladó, a közösség presztízsét és műveltségét reprezentáló épületek nőttek ki a földből. Épültek itt kupolás és tornyos zsinagógák, használták a kor technológiai vívmányait: öntött, majd szegecselt vasat; gipsz- és Rabitz-szerkezeteket; gázvilágítást, majd elektromos áramot. A keresztény templomépítészetben alkalmazott cégek is megjelentek egy-egy beruházáskor: Zsolnay tetőcserép és pirogránit, Angster orgona, Róth Miksa és Manó üvegfestményei. Az 1920-as trianoni szerződéssel – az ország többi műemlékéhez hasonlóan – számos zsinagóga Magyarország határain kívülre került. Az első világháború utáni gazdasági válságok és a fokozódó antiszemitizmus nem volt kedvező hatással a zsinagógaépítészetre. Az 1920-as évektől már csak elvétve épültek zsinagógák. A második világháború után az ország területén számos zsinagóga és zsidó közösség szűnt meg vagy néptelenedett el. A zsidó központi szerv állami nyomásra több épületet is eladott: jobb esetben kulturális intézményt, hangversenytermet vagy könyvtárat telepítettek a korábban zsinagógaként funkcionáló terekbe; de volt, amelyikből bútórúházzá, televízióstudió vagy raktár lett. És akadt olyan is, amelyet településrendezés címén elbontottak. A rendszerváltozás (1989/1990) utáni várt reneszánsz elmaradt. Az elmúlt időszakban kormányzati támogatással számos zsinagóga újult meg. Új, impozáns zsinagóga az elmúlt 30 évben sem épült, viszont kisebb imatermek országszerte létesültek. Több egykori, funkcióvesztett épületet alakított vissza a zsidó közösség imádkozás céljára.